

Інститут Кеннана
Київський проект

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ:
ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА
КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ
В ІСТОРІЇ ТА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ**

Семінар

Харків, 11 квітня 2003 р.

ЗМІСТ

Олександр ФІСУН, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, вивисник програми Інституту Кеннана

Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції

На початку свого виступу я хотів би пунктиром позначити ту загальну теоретичну панораму, що стимулювала народження теми нашого семінару і підходів до її інтерпретації. Нині відбувається формування нової субдисципліни - лімології (від латинського *Limes*), - що перебуває на стику географії, політології, соціології, культурології і, звичайно ж, історії. Завдання лімології - вивчення кордонів, фронтира, буферних і контактних зон. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони насамперед як визначений соціальний і культурний конструкт.

Тетяна ЖУРЖЕНКО, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, стажист Інституту історії Східної Європи Віденського університету за стипендією Лізи Мейтнер 2002 - 2003 р.

Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт

Як відомо, практика транскордонного співробітництва набула найбільшого розвитку як частина інтеграційних процесів у післявоєнній Західній Європі. Метою такого співробітництва було подолання економічної та соціальної ізоляції прикордонних регіонів і, не в останню чергу, сприяння примиренню недавніх супротивників у Другій світовій війні на рівні місцевих спільнот. Однак передумовою цього процесу було загальне визнання політичної карти післявоєнної Європи як «остаточної» і «справедливої». Більше того, загальна прихильність принципу непорушності кордонів уможливила для національних урядів надання прикордонним регіонам більшої свободи і повноважень у міжнародних контактах.

Marko BOJCUN, Director, Ukraine Centre, London Metropolitan University

The European Union's perspectives on the Ukrainian-Russian border

Looking through the publicly available documents of the European Union I have not been able to locate a policy statement that explicitly addresses the Ukrainian-Russian border. However, what happens on this border is of considerable interest to the European Union, and that interest can be discerned in the EU's Common Strategy on Ukraine, its Common Strategy on Russia, its programme of Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States and the emerging EU Common Immigration and Asylum Policy. One issue above all stands out in these documents that motivates the EU's interest in the Ukrainian-Russian border: the migration of people from east to west.

Олексій КІРЮХІН, заступник голови Виконкому Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, РФ та України

Формування транскордонних євро регіонів: чи є перспектива для Слобожанщини?

Історично на Європейському континенті виникли простори із зовсім різним ресурсно-господарським потенціалом, у межах яких оформилися сучасні регіони, що відрізняються рівнем економічного розвитку, природною спадщиною, спеціалізацією виробництва і етнічною своєрідністю. Але саме регіональна композиція економічного простору ЄС визначає сьогодні географію міжрегіональних потоків та зовнішніх зв'язків; підтримує конкурентоспроможність усього інтеграційного об'єднання.

Володимир КРАВЧЕНКО, професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Регіональна ідентичність Слобожанщини в історичній перспективі 18 - початку 20 ст.

Бурхливі процеси глобалізації та європейської інтеграції останніх років змусили багатьох учених сказати, що, внаслідок проголошеного "кінця історії", історична роль нації-держави може вважатися завершеною. Відтак, на зміну їй приходить модель регіонального розвитку, оскільки вона краще сприяє розв'язанню конкретних проблем. Зрозуміло, що подібний підхід істотно змінює перспективу майбутнього в житті багатьох народів і країн, передусім тих, що перебувають у пошуку свого місця на політичній та цивілізаційній карті світу й нового усвідомлення власної ідентичності.

Ольга ФІЛППОВА, доцент Національного фармацевтичного університету, випускниця програми Інституту Кеннана

Політика ідентичностей і фактори консолідації українського суспільства: ситуація прикордонного регіону

Будь-яке суспільство відрізняється від простого набору громад, корпорацій і груп тим, що воно стягнуто узамі єдиної *ідентичності* (чи згідно Дюркгейму, "*загальною свідомістю*"). Життєздатність і стабільність суспільства багато в чому залежить від якості і позицій його громадян, а саме *змісту їхніх ідентичностей*, а також від того, як вони потенційно розглядають конкуруючі між собою форми національної, регіональної, локальної, етнічної і релігійної ідентичності.

Юрій ЗАДИРАКА, провідний соціолог Інституту соціології НАН України, директор Дослідницького центру "Імідж-контроль"

Поділ України на регіони у світлі останніх виборів до Верховної Ради

Наш центр провів ряд досліджень, серед яких зокрема і за аномально великими вибірками – до 20 тис. чоловік. У чому специфіка такої вибірки? Вона дає можливість детально, і цілком певно робити висновки при проведенні загальнодержавного дослідження навіть про найменшу область. Тобто, 400 одиниць спостереження маємо навіть у Чернівецькій області. Відповідно, навіть цю область можна повноцінно вивчати і описувати. Проведення таких досліджень дало нам змогу зробити певні цікаві висновки. Наші дослідження були присвячені передусім виборчим кампаніям. На основі одержаних результатів можемо зробити висновок, що насправді є не одна державна ідеологія, не дві, а так би мовити 3 цілих і дві десятих.

Олександр ФІСУН,
доцент Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна, випускник програми Інституту Кеннана

Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції

Шановні колеги! На початку свого виступу я хотів би пунктиром позначити ту загальну теоретичну панораму, що стимулювала народження теми нашого семінару і підходів до її інтерпретації. Нині відбувається формування нової субдисципліни - лімології (від латинського *Limes*), - що перебуває на стику географії, політології, соціології, культурології і, звичайно ж, історії. Завдання лімології - вивчення кордонів, фронтира, буферних і контактних зон. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони насамперед як визначений соціальний і культурний конструкт (тут необхідно особливо відзначити тектонічний вплив на соціальні науки виходу в 1966 році праць Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності» і Мішеля Фуко «Слова і речі: археологія гуманітарних наук»).

Символічна переінтерпретація кордону дозволила вийти на розуміння того, що кордон «це з одного боку, не просто край, рубіж певного географічного простору, території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій, а з іншого боку - це зона дотику, перетину, накладання різних, часто різнотипних, просторів і зіткнення різних структур влади». Можна виділити «три джерела і три складові частини» формування парадигми сучасних лімологічних досліджень.

По-перше, це дослідження процесів європейського *state-building* Чарльзом Тіллі, Стейном Рокканом, Рендаллом Коллінзом, Майклом Манном, Іммануїлом Валлерстайном і Перрі Андерсоном, що наголосили на фундаментальному значенні геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації Європейського континенту та її визначальному впливі на формування тієї чи іншої траєкторії національного будівництва.

По-друге, це дослідження процесів європейського *nation-building* Ернестом Геллером, Бенедиктом Андерсоном і Ериком Хобсбаумом, у яких формування модерних націй розглянуто крізь призму владно-політичного і культурно-символічного конструювання національної ідентичності («уявлених спільнот») через адміністративну систему, школу, армію, церкву, певний образ своєї національної історії тощо. («Італія в нас вже є - залишилося зробити італійців»).

Нарешті, третє джерело сучасної лімології - це те, що я б назвав дослідженням *space-building*, тобто це вивчення ментальної картографії географічного простору, вивчення процесів формування й еволюції географічних образів, що базується на правилах Едварда Саїда про орієнталізм, Ларрі Вульфа про Східну Європу, Марії Тодорової про Балкани.

Усі ці три блоки сучасних теорій досить переконливо демонструють складну культурно-історичну зумовленість феномена національного і державного кордону. Наприклад, у своєму невеликому блискучому есе «Чи

існує Індія?» Іммануїл Валлерстайн пропонує зробити невелику інтелектуальну операцію: уявіть собі, що в період 1750 - 1850 рр. Британія колонізувала б територію Імперії Великих Моголів, назвавши її Гіндустаном, а Франція - південну (переважно дравидську) частину сучасної Республіки Індія, назвавши її Дравидією? «Чи вважали б ми сьогодні, що Мадрас був «історичною частиною» Індії? Чи використовували б ми взагалі слово «Індія»? - ставить запитання І. Валлерстайн. - Я гадаю, що ні. Замість цього, ймовірніше за все, вчені з усього світу писали б заумні праці, які демонструють, що з незапам'ятних часів «Гіндустан» і «Дравидія» були двома різними культурами, народами, цивілізаціями, державами або чимось іще». На думку І. Валлерстайна, те, «що трапилось у віддаленому минулому є завжди наслідком того, що відбулося недавно. Сьогодення визначає минуле, і ніяк не навпаки, як намагається переконати нас нинішня логіко-дедуктивна схема».

Інакше кажучи, в історичному минулому завжди існував цілий спектр можливих альтернативних варіантів формування як модерних націй, так і кордонів сучасних національних держав: Аквітанія або Бургундія замість Франції, Іллірія або Дунайська конфедерація на Балканах тощо. Якою б тоді була політична карта й «історія Європи», якби геополітичні умови сприяли успіху Анжуйської імперії Генріха II Плантагенета чи Бургундського герцогства Карла Сміливого?

Цілий набір можливих нереалізованих варіантів можна виділити в епоху Пізнього Середньовіччя - початку Нового часу і для території сучасної України («Велика Сарматія», «Черкесія», «Скіфія»). Однак не будемо ходити далеко. Уявимо собі, що в силу ряду обставин у ході Громадянської війни в 20-і роки ХХ століття Україні сприяв би геополітичний і військовий успіх, і після війни Радянська Росія втратила б не тільки Фінляндію, Прибалтику, Польщу, Україну, Закавказзя, а й свої південні європейські регіони. Виникла незалежна Українська держава (у силу певних післявоєнних міжнародних угод) досить органічно включила б тоді у свої межі велику частину Центрально-Чорноземного і Північнокавказького регіону. Можливий і принципово інший варіант - незалежна (і нерадянська) Україна виникає, але без території Донецько-Криворізьської республіки, що вливається до складу Р.Р.Ф.Р. Як би тоді відбувалися процеси формування національної ідентичності в Україні і Росії, де б тоді проходив геоісторичний кордон двох народів, які території були б «споконвічними» чи «не споконвічними» і як би писалася в такому разі їхня історія?

Тут ми підходимо до того, що територія сучасної держави як соціокультурний конструкт відтворюється саме через національний дискурс кордону, наприклад, шляхом тиражування карт країни чи шляхом переписування зафіксованої в шкільних підручниках історії «возз'єднань, приєднань чи збирань» національної території. Модерні процеси формування національних держав завжди були зв'язані насамперед із закріпленням твердих міждержавних кордонів, де останні розуміються насамперед як чіткий рубіж (border) між національними державами, а не як крихка перехідна зона (frontier). Кордон-рубіж модерної епохи був покликаний конституювати «свій» простір влади та суверенітету, відокремлювати (через митницю, мову, паспортний контроль і т.д.) «чужий».

З іншого боку, феномен модерної національної держави породив і явище порубіжжя (borderland) - прикордонні регіони, що знаходяться на стику, на кордоні, на лінії розділу культур, цивілізацій, національних держав. Прикордонні регіони (наприклад, Слобожанщина) займають дуже специфічне положення в ментально-географічній картографії: з одного боку, вони є периферією країни, але, з іншого, вони стають центром особливого регіону, життя якого визначається правилами, що задаються кордоном. Парадокс «порубіжжя» полягає в тому, що модерні кордони-рубежі, з одного боку, розділяють людей, однак їхні поділяючі властивості викликають зворотну взаємодію між ними, породжують нові форми солідарності і, відповідно, нові соціальні спільноти, підставою для конституювання яких стає саме кордон. У цьому сенсі, вони формують єдиний географічний субрегіон, загальний соціальний простір якого структурується, у першу чергу, транскордонними соціальними мережами (в останніх кордон виступає вже не як перешкода, але як необхідна умова солідарності, умова для різного роду «обмінів» і кооперативних ігор з «ненульовою сумою»). Наприклад, праця П. Салінза щодо Піренеїв продемонструвала, як жителі далекого від центральної влади іспансько-французького порубіжжя вмiло маніпулювали своїми ідентичностями (наприклад, для ухиляння від військового призову та ін.).

Сучасні дослідження функціонування пострадянських кордонів переконливо показують у сутності ту ж саму тенденцію формування прикордонних соціальних мереж, де кордон стає свого роду «ресурсом виживання» для прикордонних мешканців (через використання різниці в цінах на товари і послуги тощо.). Вони демонструють, як, наприклад, соціальні зв'язки, що існували ще з радянських часів на основі родинної солідарності, з появою державного кордону не просто відтворюються, а й активно реанімуються і зміцнюються.

Сьогодні в Європі спостерігаємо синхронні і протилежним чином спрямовані процеси переосмислення значення кордонів. З одного боку, на частині раніше єдиного простору ЄС виникли нові державні кордони, що поступово здобувають символічне значення нового «східного кордону Європи». З іншого, ми бачимо розвиток нового європейського регіоналізму, завдяки транскордонному співробітництву, що підсилюється. На тлі становлення єдиної Європи єврорегіони ініціюють нові імпульси для швидкого розвитку колишніх периферійних територій. Відбувається пошук нового інституційного формату розвитку Європи, фундаментально змінюється картографія і ментальна карта структурування Європейського континенту.

Єдина євро-атлантична площадка, що була сформована в північній півкулі і ядром якої була західнохристиянська цивілізація, нині вступає в період свого дроблення і розпаду. Як відзначає Андре Гундер Франк, з глобальної точки зору, період 1500 - 2000 рр. був лише короткою історико-цивілізаційною інтермедією, несподіваною «перервою» у світовій динаміці, зв'язаною з тимчасовим зсувом центрів світової економіки з Китаю і Близького Сходу в окраїнні «західні» регіони Ойкумени.

У новій геоісторичній картографії постсучасності, що формується, бачимо контури нових міцних світових центрів. Основними полюсами притягання в новій Ойкумені будуть два геоцивілізаційних ядра, що мають виступити центрами інтеграції постсучасного світу. Перший центр - це *New Pax*

Romanum, розташований у регіоні Середземномор'я, що інтегрує у собі ідею «Нового Заходу» та стає інституціональним спадкоємцем Європейського Союзу. Цей світо-конструкт буде поверненням до традиційного античного цивілізаційного формату Світу Середземномор'я, у якому власне європейський компонент буде відігравати скоріше підлеглу роль (хоча б через вплив демографічного фактора) стосовно східного (колись грецького і візантійського, нині ісламського) ядра. Як античний, так і майбутній формат *New Pax Romanum* буде характеризуватися широким культурним синтезом на основі активної участі африканських і близькосхідних регіонів у житті євро-середземноморського центру.

Іншим полюсом постсучасної Ойкумени буде Китай, який практично завжди в історії виступав двигуном світової економіки і всієї системи міжнародних обмінів. До Китаю повертається функція «Серединної Імперії», що інтегрує навколо себе великі території Євразії на основі буддійсько-конфуціанської системи етики та способу дії. Саме Китай буде ядром політеїстичної платформи культурно-економічних систем «Тихоокеанського кільця», що охоплює весь азіатсько-тихоокеанський регіон. Швидше за все, органічним елементом цієї платформи стануть США, чий геостратегічні інтереси і майбутній розвиток будуть пов'язані скоріше не з євроатлантичним, а з саме тихоокеанським вектором інтеграції. «Тихоокеанське кільце» стане другим основним центром впливу в постсучасному світі.

Якою є роль україно-російського порубіжжя у новій глобальній картографії світових просторів? Більшість регіонів постсучасної Ойкумени (Росія, Індія, Іран, Латинська Америка, Тропічна Африка) залишатимуться «сірою зоною» притягання і конкуренції двох геочивілізаційних платформ - «середземноморської» (європейсько-ісламської) і «тихоокеанської» (китайсько-американської). При цьому фактично закінчується епоха домінування національних держав як головних гравців світової системи міжнародних відносин (так звана «поствестфальська система», що виникла і розвивається з середини XVII ст.) і виникає нова модель відносин, що у певних аспектах відтворює принципи організації «імперських просторів» домодерної епохи. Замість чіткої мережі національних держав (з фіксованими межами, що окреслюють межі їхнього політичного, економічного й культурного суверенітету) виникає система концентричних кіл, що тяжіють до «середземноморського» чи «тихоокеанського» центру. Навколо ядра кожної системи будуть формуватися пояси територій, що володіють різним статусом і різним рівнем суверенітету, і так само різним рівнем відносин з ядром і його ближчим оточенням.

Зараз фактично на наших очах набувають форми контури Європейської середземноморської імперії як визначеної геополітичної, гео економічної і геокультурної ієрархії різного роду просторів, з дуже високим ступенем інтеграції у ядрі та поступовим її згасанням при наближенні до периферії. Сформульована недавно концепція *Wider Europe* окреслює контури інституціональної архітектури нової імперської системи: центр складається зі старого західноєвропейського ядра і нових південно-і східноєвропейських членів ЄС, напівпериферію утворюють асоційовані члени і кандидати на вступ у ЄС, внутрішню периферію формують «країни-сусіди» Південного Середземномор'я (Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Ізраїль, Палестинська

автономія, Йорданія, Сирія, Ліван), пострадянської Східної Європи (Україна, Білорусія, Молдова) і Росії, зовнішню периферію – деякі країни Тропічної Африки, Латинської Америки, Близького та Середнього Сходу.

Як зазначив Кріс Паттен, Комісар Європейської Комісії у справах зовнішніх відносин, головною метою формування Wider Europe є «експорт стабільності, безпеки і процвітання, досягнутий у рамках розширеного ЄС». Концепція Wider Europe націлена на створення спільної зони процвітання і дружнього оточення, «кільця друзів», з якими ЄС намагатиметься мати тісні відносини співпраці, а у перспективі - вільний рух людей, товарів, послуг і капіталів.

Проте курс на приєднання до середземноморської імперської платформи не лише пострадянської Східної Європи, але і Росії досить серйозно трансформує сучасний статус україно-російського кордону (Post-Cold War regime): із зовнішнього периметра (чи обруча) розширеного ЄС, у концепції Wider Europe він, по суті, переміщається в глиб і стає одним з елементів внутрішньої системи політичної, економічної і культурної інтеграції між ЄС і РФ. Чи погодиться, однак, Європа з включенням у свій склад Росії і переміщенням свого східного прикордонного рубежу на Тихий океан? Чи все-таки ЄС зупиниться на інтеграції в систему Wider Europe власне тільки пострадянського поясу східноєвропейських «Західних нових незалежних держав»?

*Тетяна ЖУРЖЕНКО,
доцент Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна, стажист Інституту історії Східної Європи
Віденського університету за стипендією Лізи Мейтнер 2002 -
2003 р.*

Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт

Як відомо, практика транскордонного співробітництва набула найбільшого розвитку як частина інтеграційних процесів у післявоєнній Західній Європі. Метою такого співробітництва було подолання економічної та соціальної ізоляції прикордонних регіонів і, не в останню чергу, сприяння примиренню недавніх супротивників у Другій світовій війні на рівні місцевих спільнот. Однак передумовою цього процесу було загальне визнання політичної карти післявоєнної Європи як «остаточної» і «справедливої». Більше того, загальна прихильність принципу непорушності кордонів уможливила для національних урядів надання прикордонним регіонам більшої свободи і повноважень у міжнародних контактах. Те ж саме стосується й посткомуністичних країн Східної й Центральної Європи, в яких заохочування транскордонного співробітництва після 1989 року було покликане подолати наслідки розколу Європи під час «холодної війни».

Ситуація в пострадянському порубіжжі виглядає дещо по-іншому. Достатньо зазначити, що більшість західних і місцевих аналітиків, починаючи з

1991 р., розглядає політичну карту регіону як незавершену і потенційно конфліктогенну. В більшості випадків делімітація та демаркація нових міждержавних кордонів не закінчена, їхня легітимність часто ставиться під сумнів, а посилення прикордонного режиму нерідко викликає негативну реакцію у масовій свідомості.

В той же час за умови національної розбудови кордони набувають особливої символічної ролі як один з найважливіших атрибутів державної незалежності. На пострадянському просторі розвиток транскордонного співробітництва часто розглядається національними елітами як загрозна реінтеграція колишньої «радянської імперії», як виклик процесам національної консолідації, як поступка гегемонії російських інтересів у регіоні. В Україні транскордонне співробітництво пов'язане з проблемою суперечностей між двома різноспрямованими векторами інтеграції – європейським та пострадянським, а також із болючим питанням про можливість і ступінь їхнього суміщення. Частково під впливом міграційної політики Євросоюзу, частково через внутрішньополітичні причини відкритість українсько-російського кордону в Україні все більше асоціюється в пресі з проблемами організованої злочинності, нелегальної міграції, торгівлі наркотиками та зброєю. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в Росії.

У прикордонних регіонах України та Росії відбуваються сьогодні різні, часто протилежно спрямовані процеси: з одного боку, націоналізація порубіжжя як одна з необхідних умов розбудови держави, інкорпорація його в склад національної території, наділення нових державних кордонів реальною й символічною владою, і, з іншого боку, встановлення (або відновлення) економічних і соціальних контактів між прикордонними регіонами на нових інституціональних засадах транскордонного співробітництва, що супроводжується реінтерпретацією регіональних історичних наративів і конструюванням нових прикордонних ідентичностей.

Детальний аналіз нинішнього стану проблеми українсько-російського кордону та її ролі у відносинах між двома країнами потребував би окремої статті. Нагадаю лише, що, крім проблеми делімітації Азовського моря та Керченської протоки, головним пунктом розбіжностей між Україною та Росією залишається демаркація їхнього спільного сухопутного кордону, тобто позначення його на місцевості. Росія розглядає кордони всередині СНД як «внутрішні», а їхню демаркацію як необов'язкову, небажану і навіть таку, що перешкоджає партнерським стосункам. Україна наполягає на демаркації кордонів з Росією, виходячи з принципу однакового статусу для всіх її державних кордонів.

Неважко помітити, що, як і питання про державну мову, статус кордону з Росією для української держави тісно пов'язаний з її легітимністю. Як наголошувалося в одній з публікацій з цієї теми в газеті «Дзеркало тижня», відсутність кордонів, що відповідають міжнародним стандартам, показує, що «навіть в межах формального творення державних інститутів та атрибутів в Україні ще не завершено реалізацію завдань “першого рівня”, які б символізували незворотність втілення державного проекту під назвою “Україна”».

Матеріали опитувань, проведених в 2001 році Центром світу, конверсії та зовнішньої політики України, показали, що існує значний розрив щодо статусу

східного кордону між позиціями українських політичних та інтелектуальних еліт і основної маси населення. Переважна більшість українських експертів (87,5%) оцінює відносно прозорий і недемаркований кордон з Росією негативно, як «свідчення відкритості потенційним ризикам»; 56,2% експертів висловились за державний кордон, що однаково захищений по всьому периметру, а ще 25% бажали б бачити західний кордон більш відкритим, ніж східний. Водночас результати загального опитування населення показали, що більшість мешканців України (59,7%) розглядає прозорий статус східного кордону позитивно, як «свідчення особливих взаємовідносин із Росією», 46,7% хотіли б бачити східний кордон більш відкритим, ніж західний. Схоже, що українсько-російський кордон ще доведеться конструювати – не тільки як географічну, а й як символічну реальність.

Ось чому цікаво проаналізувати конкуруючі репрезентації українсько-російського кордону і відповідно транскордонного співробітництва в різних політичних, академічних і медіа-дискурсах в Україні та Росії.

Що стосується України, то в дискурсах, які звичайно позначаються як «проросійські», історична, етнографічна та політична легітимність українсько-російського кордону визнається неохоче, кордон розглядається, зазвичай, як «штучний» і нав'язаний політиками, а в більш широкому розумінні – як результат трагічного розколу в спільній історії східнослов'янських народів. Так, у передвиборчій програмі «Руського блоку» немає жодного слова про транскордонне співробітництво, хоча європейська інтеграція пропонується як модель розвитку відносин між Росією, Україною та Білоруссю. З цієї точки зору, етнічна й культурна близькість українців і росіян, взаємні економічні й геополітичні інтереси роблять питання про кордон надуманим. Наприклад, на думку Володимира Алексеєва, колишнього депутата Верховної Ради та заступника голови парламентського комітету з проблем інформації і свободи слова, справжній культурний і цивілізаційний кордон проходить поміж основною частиною України та її західними областями, розділяючи західну й східнослов'янську (православну) цивілізацію.

На протилежному кінці політичного спектра «проукраїнські» дискурси оперують звичайно поняттям «етнографічний кордон» (який в ідеалі має збігатися з національним/державним кордоном). Взагалі, ідея конгруентності лінгвістичних, етнографічних і державних кордонів – характерна приналежність націоналістичного дискурсу. Поняття «етнографічний кордон» у контексті українсько-російських відносин має важливі політичні імплікації, репрезентовані, наприклад, у праці сучасного українського географа Ф. Заставного. По-перше, «внаслідок експансіоністської політики Росії» кордони українського етносу на Сході та Півдні не збігаються з державними кордонами України, і певна частка українського населення проживає в російському порубіжжі (зокрема в Белгородській, Курській, Воронежській областях та в Краснодарському краї). По-друге, зниження частки етнічних українців у складі населення цих областей (так само, як і збільшення частки росіян на Сході і Півдні України) є підставою для висновків про етноцид з боку радянського режиму та його «антиукраїнський» характер. І по-третє, існування «українських етнічних земель» за межами державних кордонів України є аргументом на користь відродження, зростання національної самосвідомості й посилення політичного впливу української діаспори в Росії. Спроби

політизувати проблему культурних і мовних прав української діаспори в Росії стали певною мірою відповіддю на вимоги російськомовного населення надати російській мові в Україні офіційного статусу.

Слід зазначити, що у відповідних дискурсах щодо українсько-російського кордону в Росії деякі версії «нового» російського націоналізму аналогічно апелюють до проблеми статусу «російськомовних» і етнічних росіян в Україні й ставлять під сумнів легітимність існуючого міждержавного кордону (проте маючи підґрунтям швидше історичні, ніж етнолінгвістичні аргументи). Прикладом можуть бути виступи й публікації директора Інституту країн СНД Костянтина Затуліна, який прямо висував територіальні претензії до України під час ратифікації російським парламентом Договору про дружбу та співробітництво між Україною та Росією.

Проте загалом для більш широкого спектра різних геополітичних дискурсів у Росії (від традиційної імперської ідеології до модернізованого євразійства) територіальні претензії до України здебільшого не притаманні. На нашу думку, у цих випадках більш важливим видається не територіальне розташування кордону, а його геополітичний статус. Чи буде він внутрішнім, другорядним кордоном усередині нового пострадянського регіонального об'єднання (або простору східнослов'янської цивілізації), адміністративним, аніж політичним, чи відріже Росію від Європи і наблизить цивілізаційну межу, що її провів Хантінгтон посередині української території, до самих державних кордонів Росії?

Але найбільш цікавим видається порівняння *домінуючих* політичних «дискурсів щодо кордону» в Україні й у Росії відповідно, які відбивають, як правило, позиції правлячих еліт. Можна сказати, що в Україні транскордонне співробітництво з Росією репрезентується в прагматичних термінах і позбавлене будь-якого ідеологічного навантаження. Водночас сам українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемою національної ідентичності, набуває особливого символічного сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу». До набору загроз, які є наслідком незахищеності східного кордону, входять: культурний та інформаційний вплив Росії, загроза лінгвістичній ідентичності, інтервенціонізм російського бізнесу, нелегальна міграція, контрабанда і проникнення організованої злочинності. Специфіка формування національної ідентичності в Україні потребує дистанціювання від Росії та від загального історико-культурного спадку двох країн, що надає особливого символічного статусу новому кордону. Крім того, досягнення новою українською державою реального і символічного контролю над своїм порубіжжям (шляхом демаркації, вдосконалення прикордонного і митного контролю, посилення прикордонного режиму, репрезентованого як формування «цивілізованих» кордонів), безперечно, є одним із засобів забезпечення його легітимності.

І навпаки, в Росії новий кордон сприймається швидше в прагматичних термінах, а розвиток транскордонного співробітництва наділяється особливим символічним смислом, має певну ідеологію. Головним чином це ідеологія східнослов'янської дружби, спільних історичних і культурних коренів та спільної долі двох братніх народів, яка остаточно склалася в радянську епоху. Наприклад, нещодавня зустріч глав урядів Росії, України та Білорусі з керівниками обладміністрацій і представниками бізнес-еліт прикордонних

регіонів (жовтень 2002 р.) дістала назву Собор слов'янських народів. Газета «Славянка», присвячена транскордонному співробітництву, виходила в Курську за підтримки Ради прикордонних областей. Ще один приклад – спеціальна премія «Боян» «за збереження духовного простору народів слов'янського світу», ініційована як один з гуманітарних проєктів у межах транскордонного співробітництва. Показовим є те, що А. Зеліков, тодішній голова Белгородської обласної думи, в своєму виступі в 1999 р. на парламентських слуханнях, присвячених стану російсько-українських відносин, назвав транскордонне співробітництво між двома країнами «цілющим пеніциліном для біловезької рани». Серед інших проєктів та кого співробітництва він згадав міжнародний фестиваль слов'янської культури в с. Хотмижськ (Белгородська область); саме тут, згідно з легендами місцевих краєзнавців, було досягнуто важливих домовленостей між українською та російською сторонами в часи Богдана Хмельницького. Ще одна точка на мапі Белгородської області, безперечно, важлива для міфології українсько-російської дружби – це Прохоровка, де відбулася одна з найвидатніших танкових битв Другої світової війни, яка багато в чому визначила її результат. Керівництво Белгородської області виступило з пропозицією використати меморіальний центр «Прохоровка» як базу для створення духовної академії, яка готувала б капеланів для армій обох країн. За словами А. Зелікова, інститут армійських капеланів за відсутності політ-інструкторів забезпечив би духовне піддуртя слов'янської єдності двох народів.

Враховуючи зазначене, видається вартим уваги те, що для потенційного Єврорегіону Харків-Белгород було обрано бренд «Слобожанщина». Регіональні еліти Східної України, економічні інтереси яких залежать від співробітництва з Росією, а легітимність їхньої влади – від існування незалежної Української держави, зацікавлені в такій ідеології транскордонного співробітництва, яка, наголошуючи на «українському» характері історико-культурного регіону, залишала б місце для «традиційних» зв'язків з Росією. Потреба в нових формах легітимації українсько-російського співробітництва і невдоволеність застарілою парадигмою «східнослов'янського братерства», котра погано узгоджується з «європейським вибором» України, безперечно, сприяла появі проєкту «Єврорегіону» на українсько-російському кордоні. Нова прикордонна (і навіть транскордонна) ідентичність регіону по-новому інтерпретує його особливий історико-культурний характер. Вона створюється на основі поєднання різноманітних символічних ресурсів, запозичуючи образи й концепти, що належать до різних дискурсів: славетне козацьке минуле з його демократичними традиціями, багатонаціональний характер регіону й традиційне мирне співіснування росіян та українців, широко розповсюджений білінгвізм та відсутність етнічних конфліктів, особлива слобожанська ментальність, яка включає цінності лібералізму й індивідуалізму, нарешті, заповзятливість, купецьке процвітання й благодійність та «капіталістичний дух» Харкова.

Всі ці конкуруючі і водночас взаємодоповнюючі репрезентації регіону, що органічно вписуються в ключовий міф «Слобожанщина», можуть бути використані для обґрунтування його визначальної ролі в розвитку українсько-російського співробітництва. Міф «Слобожанщина» – досить нейтральний, бо не провокує розколів за етнокультурною ознакою, він є «проукраїнським», але

при цьому не «антиросійським», він також припускає різні трактування й інтерпретації. Цікаво, наприклад, як історична специфіка й культурна амбівалентність Слобожанщини, сформована особливими обставинами колонізації території, знайшла відображення в «Регіональній програмі соціального й економічного розвитку Харківщини до 2010 року» (8). В цьому документі підкреслюється традиційна політична орієнтація на Росію в поєднанні з національно-культурною близькістю до України, що зумовило «толерантність» і «здатність до діалогу» як частку слобожанської ментальності, але водночас – певну політичну пасивність населення та недостатньо виражений український характер регіону. Ці особливості, що зумовили часткову маргіналізацію Слобожанщини після 1991 року, були з іншого боку інтерпретовані як засади «ринкової» і «підприємницької» ідентичності регіону. Прагматизм, відкритість інноваціям, пріоритет приватних інтересів та економічна незалежність від держави були проголошені підґрунтям слобожанської ментальності. Апеляція до «традиційного» економічного прагматизму слобожан використовується і сьогодні для легітимації українсько-російського співробітництва.

Цікаво, що історико-географічна назва «Слобожанщина», використовувана вже понад століття для позначення «первісно» українського характеру регіону на противагу зовнішньому російському культурному й політичному впливові, була успішно адаптована протягом 90-х років дискурсом «російськомовної культури та мовної рівності». Як приклад можна навести телевізійний проект харківського журналіста Костянтина Кеворкяна «Перша столиця», який опікується перетворенням Харкова на «тіньову столицю російськомовної культури в Україні» і відродженням міста в його традиційній ролі торговельного посередника між двома країнами – свого роду «нового дракону», що відрізаний від свого етнокультурного оточення і не переймається проблемою національної ідентичності.

Які з існуючих сьогодні (та тих що можуть виникнути завтра) конкуруючих репрезентацій українсько-російського кордону й транскордонного співробітництва будуть задіяні в процесах регіональної інтеграції, залежить не лише від вибору траєкторій економічного й політичного розвитку в Росії й Україні та динаміки їх міждержавних відносин. Мабуть, більш визначальним є вплив глобальних геополітичних процесів на цей регіон: розширення Євросоюзу та перетворення України на його безпосереднього сусіда, зміна геополітичного статусу Росії в регіоні та її відносини з ЄС і США, можлива трансформація ролі міжнародного права та взагалі світового порядку, який склався за роки «холодної війни». Українсько-російське порубіжжя, де накладаються один на одного різноспрямовані вектори регіональних інтеграційних процесів, є також полем зіткнення різних, часто взаємовиключних ідеологій регіональної інтеграції та транскордонного співробітництва, що є свого роду мінілабораторією сучасної геополітики.

*Marko BOJCUN,
Director, Ukraine Centre, London Metropolitan University*

The European Union's perspectives on the Ukrainian-Russian border

Introduction

Looking through the publicly available documents of the European Union I have not been able to locate a policy statement that explicitly addresses the Ukrainian-Russian border. However, what happens on this border is of considerable interest to the European Union, and that interest can be discerned in the EU's Common Strategy on Ukraine, its Common Strategy on Russia, its programme of Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States and the emerging EU Common Immigration and Asylum Policy. One issue above all stands out in these documents that motivates the EU's interest in the Ukrainian-Russian border: the migration of people from east to west. This issue has preoccupied EU decision makers for several years, but it has become more urgent recently in light of the EU's imminent enlargement in 2004, when eight new member states from East Central Europe and the Baltic littoral will join and when the Union will for the first time share a common border of more than 5,000 kilometres with Belarus, Moldova, Russia and Ukraine.¹ EU enlargement has concentrated the minds of its decision makers on the need to work more closely with Russia and Ukraine in order to stem the tide of migration pressing on the eastern borders of the EU. What happens to migrants and refugees at the Russian-Ukrainian border is therefore an important concern of the European Union.

Migration and settlement

The overland migration path across the northern tier states of Eurasia has become the principal contemporary route for migrants and refugees coming into Europe. The path brings together people emigrating from China, South East and South West Asia, the Middle East and even Africa who move into the Central Asian states and the Russian Federation, and then on to Belarus, Ukraine and Moldova. The great majority of migrants entering Ukraine come over the border from the Russian Federation, the remainder by air and sea directly into Ukraine from their homelands or from other, third countries.² These migrants from "the far abroad" are joined on the territory of the Former Soviet Union by migrants from that territory itself - Central Asian peoples, Russians, Ukrainians and others- who are also emigrating and going westward. The biggest crossing point into Central Europe for this stream of migrants is the Ukrainian western border adjoining the three states that are about to join the European Union: Hungary, Slovakia and Poland, and a fourth - Romania - which will join the EU in the next wave of enlargement around 2007.

¹ Jacek Cichocki, "Direct Neighbourhood: Border issues and visa regulations - An Eastern Perspective"; in Iris Kempe (ed) *Beyond EU Enlargement, Volume One: The Agenda of Direct Neighbourhood for Eastern Europe* (Gutersloh, Bertelsmann Foundation Publishers, 2001) p. 166.

² "International Co-ordination of Combating Illegal Migration: The Ukrainian Context"; Centre For Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine: Borders of Ukraine Project; <http://borders.cpcfpu.org.us/eng/analytics/migration/document 1.shtml>

It is, of course, difficult to make precise estimates of the numbers of people involved in this ongoing migration. However, the available evidence suggests that at the present time the numbers of unregistered migrants who are either settled or still in transit across the continent are distributed thus: approximately 2-3 million people are in the Russian Federation, one million are in Ukraine, Belarus and Moldova, and about as many again are in the Central European countries. The International Organisation on Migration estimated in 2000 that there were approximately one half million migrants trying to enter the EU each year. Of this number, the great majority would be coming into the EU over the east-west path (as opposed to the south-north path out of Africa, or the considerably smaller path from Latin America).³

In addition to this large, long distance westward stream of migrants and refugees, there are important migration streams over shorter distances, as well as recurrent migrations for seasonal labour or trade whose numbers and directions of movement are determined by changing regional disparities in the costs of labour and commodities. In the late 1980s and early '90's participants in the very widespread suitcase and shuttle trade across the entire region from China to Central Europe and the Middle East were the first to familiarise themselves and their home communities with the opportunities for seasonal and even permanent labour migration. Labour migration became an increasingly prevalent phenomenon during the 1990s as the economic crisis throughout the Former Soviet Union deepened. For the purposes of this paper about the Ukrainian-Russian border, the most important of these regional migration streams to mention is the north-eastwards labour migration from Ukraine to Russia. It has been stimulated by the relatively higher wages available to Ukrainian workers in Russia and made easier by virtue of an estimated 40% of Ukrainians having relatives living in Russia. The number of Ukrainian migrant workers in Russia grew throughout the 1990s; the biggest centre of the migrant community being Moscow, where they work mainly in transport and construction, and constitute about one third of the capital's total foreign workforce. Overall, there are more than one million migrant workers from the "near abroad" countries working in the Russian Federation, and half of these have come over the border from Ukraine.⁴

Inevitably a proportion of long distance migrants have settled down before reaching their intended destination. In doing so, often against their will, they have increased the migrant stock in the populations of the key transit countries. In year 2000, migrants made up an estimated 9% of the population of Russia, 12% of Belarus, 14% of Ukraine and 11% of Moldova.⁵ Similarly, the East Central European states that are on the way to joining the European Union, have also become net recipient countries in their own right, with significant immigration from Ukraine, Russia, Belarus and Moldova. A majority of these migrants in Central Europe do not have legal status there. As for the existing 15 member states of the European Union, the contribution of migrants from the east to their total populations over the past 15

³ Barbara Lippert, "Border Issues and Visa Regulation: Political-Economic and Social Implications – A Western Perspective" in Kempe, op. cit., pp 182-3; Oleksandr Pavliuk in Kempe, op. Cit, p. 77, ILO 1995; EU Commission, TACIS Regional Co-operation: Strategic Considerations 2002-2006 and National Indicative Programme 2002-2003; 27 December 2001., p. 20; Lily Hyde, "Endless Journey", New Internationalist 335, June 2001; Zerkalo nedeli 40/364, 13-19 October 2001.

⁴ N A Shul'ha, Velikoe Pereselenie Narodov: repatriati, bezhentsi, trudovi migranti (Natsional'na Akademiia Nayk Ukrainy, Instytut Sotsiologii, Kyiv, 2002), pp. 280-295; 344.

⁵ Stalker's Guide to International Migration; <http://www.pstalker.com/migration.htm>

years has not been as proportionately large as it has been for the Central and East European states. Two factors account for this: the much larger settled population of the European Union member states (295m) than that of the accession states of East Central Europe and the Baltic littoral (100m) and the increasingly effective controls employed by the European Union to keep out migrants.

The marked growth in migration across Eurasia since the late 1980s – long and short distance, seasonal and permanent, westward and eastward – has been attributed mainly to several causes: the economic crises of the post-Soviet states since 1991 and violent conflicts in some of them; the civil and military conflicts in Sri Lanka, Kashmir, Afghanistan, Kurdistan, Iraq and in North Africa; and the regional financial crises that gripped East Asia in 1997 and spread into Russia and Ukraine in 1998, disrupting national economies and entire peoples' livelihood. However, it should also be noted that the unprecedented opening of borders after 1991, starting with the partial demilitarisation of the Russo-Chinese border in the east and ending with the opening of the borders between the former Soviet Union's territory and its former East Central European satellites in the west, allowed for an unprecedented freedom of movement of people. This was an undoubtedly positive development because it gave many people a better chance to escape poverty, repression and war, not to mention the new opportunities it provided for the economic regeneration of communities living in border regions.

Immigration policy, strategy and instruments of the European Union

The reaction of the publics and of governments in Western Europe to the growth of immigration during the 1990s was increasingly negative. Far right movements, particularly in Austria, Holland, France and Britain heightened and exploited politically the anti-immigrant sentiment. National governments accommodated to the rightward shift and the European Union followed in their wake. The Amsterdam Treaty, signed in 1997 by the EU member states stipulated that the Union should have in place a Common Immigration and Asylum Policy by May 2004. EU leading bodies have responded by creating tougher immigration controls at the borders of the EU and promoting closer co-operation between EU member states in matters of intelligence gathering, detention and deportation of unregistered migrants and the sharing of costs of dealing with refugees and asylum seekers. EU northern states like Britain, Germany, Holland and France have employed additional immigration controls of their own. On the other hand southern member states like Greece, Italy, Spain and Portugal have periodically relaxed their immigration laws through amnesties and given legal status to unregistered migrant workers, while still relying upon EU policies and resources to prevent further, unwanted immigration. The general policy of the European Union with respect to immigration has become a policy of exclusion at its borders and the repatriation of unregistered, "illegal" migrants who are apprehended by the authorities inside the member states.

In addition to consolidating this anti-immigrant regime at its borders and on the territory of the member states, the European Union has since 1999 taken important steps to externalise its immigration policy and so to create new lines of defense well beyond its existing borders against the east-west (and south-north) migration stream. European Council meetings of heads of state and the Justice and Home Affairs Council meetings of ministerial representatives, have addressed the

need to take action in third countries beyond the expanded European Union in order to meet the EU's own immigration policy objectives. In the period from the 1999 to 2002, these bodies have developed a strategy to combat "illegal" or "irregular" immigration at its sources:

- by attempting to address in a comprehensive way through a variety of aid programmes the "root causes" of migration, which are identified as poverty, state institutional fragility and political instability in "the countries of origin and transit" of migrants,
- by identifying the key migrating groups (national, social, gender, etc) , their informal networks and organising agents and the geographic routes of migration into the European Union,
- by gaining the co-operation of third countries in a set of joint programmes and measures designed to prevent migration to the European Union,
- by making the provision of EU aid programmes to third countries conditional upon their full co-operation in reducing migration to the EU. Those countries that do not meet the EU's demands would see their aid and trade agreements with the Union reassessed.⁶

The EU sought the co-operation of the Ukrainian and Russian governments in three principal areas.

First, in its Country Strategy Paper for Ukraine for the period 2002-2006 the EU Commission stated that Ukraine should be able to effectively control and monitor all its borders, including those with Russia, Belarus and Moldova, and that the EU was prepared to provide technical assistance to help it do so.⁷ Under the TACIS Regional Co-operation Programme, released in parallel with the above strategy document, the EU set out the overall task of creating "a comprehensive migration, asylum and border management system" for the whole region on the basis of national programmes and through enhanced co-operation between the relevant ministries, law enforcement agencies and border guards of Russia, Ukraine, other states of the region and EU bodies. Assistance from the EU was to include "technical capabilities for executing border controls...surveillance...as well as apprehending illegal migrants and migrant smugglers".

The EU also disclosed plans to station its own "liaison officers" at border crossings and embarkation points in third countries to check documents and work with local authorities to detect illegal immigrants. Such liaison officers already work at some embarkation points for large numbers of travellers to the EU. They are to be introduced soon into the Western Balkans and "the experience gained in the Balkans could be extended to include other regions of strategic interest to the European Union".⁸

Furthermore, the TACIS programme aimed to improve the capacities of Ukraine, Belarus and Moldova (but not Russia) to accept greater numbers of asylum

⁶ The strategy and the measures to implement it are recorded in: Presidency Conclusions of the Cologne European Council, 4 June 1999; Presidency Conclusions of the Tampere European Council, 15-16 October 1999; Presidency Conclusions of the Helsinki European Council, 10-11 December 1999; "Proposal for a Comprehensive Plan to Combat Illegal Immigration and Trafficking in Human Beings in the European Union", Official Journal of the European Communities, 14 June 2002; Presidency Conclusions of the Seville European Council, 21-22 June 2002.

⁷ EU Commission, Country Strategy Paper 2002-2006; National Indicative Programme 2002-2003: Ukraine, 27 December 2001.

⁸ "Proposal for a Comprehensive Plan to Combat Illegal Immigration".

seekers by improving the legislation governing asylum claims, by training the relevant officials in asylum related matters and helping to establish asylum reception centres. The authors of the TACIS Regional Co-operation Programme concluded that, just as “financial assistance is given to the accession candidates and to the relevant partner countries in order to strengthen the future EU external border” so too was “the complementary creation of further ‘filters’ in the East...in the interest both of the EU and the partner states since these are increasingly confronted with the phenomenon and the problems of illegal migration “. Such “filters”, they noted in passing, were also to be created in the Caucasus and in Central Asia.⁹

Second, co-operation between Europol and the police and intelligence forces of third countries was to be stepped up in an effort to create an “early warning system ...to provide immediate information on first indications of illegal migration and facilitator networks, particularly in the countries in which migration operates”.¹⁰ The Common Strategy on Russia agreed by the Cologne European Council in June 1999 envisages “co-operation with Europol...for improving the fight against illicit trafficking in human beings and drugs as well as immigrant smuggling”.¹¹ Similarly the EU’s Common Strategy on Ukraine, adopted six months later at Helsinki, calls for “co-operation between EU member states’ law enforcement agencies, Europol and Ukrainian law enforcement agencies”.¹² Such co-operation presumably includes contribution to and some degree of sharing of the Eurodac database of fingerprints taken from asylum seekers and illegal immigrants moving across borders towards the EU.¹³

Finally, the EU has been pressing for the conclusion of readmission agreements with Russia and Ukraine that will require the latter states to accept without delay all of their nationals as well as stateless persons and nationals of other countries who have resided on or passed through their territories and who are expelled from the territory of the European Union for reasons of unlawful entry or rejection of claim for asylum. The EU’s 1999 Common Strategies on both Russia and Ukraine spelled out the need to improve co-operation regarding readmission of all categories of expelled people mentioned above. This was re-iterated in the Final Joint Statement of the EU-Russia summit of 3 October 2001.¹⁴ The EU made repeated diplomatic contact with Russian officials to conclude a readmission agreement, but got no formal response. EU officials sent Ukrainian representatives the text of such an agreement in April 2002 and formal negotiations were expected to start in November.¹⁵ The situation with Ukraine is more hopeful for the EU insofar as Ukraine already has readmission agreements with Hungary, Moldova, Poland and the Slovak Republic, has signed agreements waiting to be ratified with Bulgaria and Latvia, and has draft agreements under negotiation with the Czech Republic and Romania.¹⁶ This affords the EU some

⁹ EU Commission, TACIS Regional Co-operation: Strategic Considerations 2002-2006 and National Indicative Programme 2002-2003; 27 December 2001. p. 20.

¹⁰ 218th Council Meeting on Justice and Home Affairs, Brussels, 27/28 May 1999.

¹¹ “Common Strategy on Russia”, Presidency Conclusions of the Cologne European Council, 4 June 1999.

¹² “Common Strategy on Ukraine”, Presidency Conclusions of the Helsinki European Council, 10-11 December 1999.

¹³ The extension of the Eurodac system to hold fingerprints of apprehended immigrants was approved by the 218th Meeting of the Council on Justice and Home Affairs, Brussels, 27-28 May 1999.

¹⁴ Press Release of the Belgian EU Presidency, Brussels, 3 October 2001.

¹⁵ Statewatch Report and Analysis; <http://www.sdtatewatch.org/news/2002/nov/14safe.htm>; accessed 05/04/03.

¹⁶ US Committee on Refugees, Country Report: Ukraine. 2002; <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/ukraine.htm>

recourse to the bilateral agreements of its candidate member states to protect its eastern flank, but it does not cover the existing EU 15 member states to which many immigrants manage to arrive from the east. Both Russia and Ukraine, it would seem, have been reluctant to conclude this type of agreement directly with the EU. We will consider below why that might be the case.

Meanwhile, the EU has moved ahead in its long-term planning: it is prepared to finance the establishment of reception centres for people sent back to third countries such as Ukraine and Russia (as well as asylum reception centres in Ukraine). The European Council has already approved the forcible as well as voluntary "return" of expelled people, and it can rely on specialist agencies such as the International Organisation on Migration to organise and supervise their repatriation on a large scale. The June 2002 Seville European Council expressed the EU's desire to return illegal migrants and rejected asylum seekers "to their countries of origin more quickly" and called for the "speeding up of the conclusion of readmission agreements currently being negotiated....(and the) adoption of a repatriation programme...by the end of the year".¹⁷

The work has already begun

Yet these are not just plans for the future. Some preparatory work has already been done in the region of the Ukrainian-Russian border by the International Organisation on Migration (IOM).

The IOM was founded in 1951 on the initiative of the USA and Belgium under the name of the Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants from Europe. In 1989 it was renamed the IOM. With 79 member states - including 14 EU states (except for Spain), 43 observer states and several multilateral organisations like the United Nations, the International Labour Organisation and the European Bank for Reconstruction and Development in its ranks, the IOM has become a special service advising and supporting Western governments in the control of international migration, notably by the establishment and maintenance of effective border regimes. To that end the IOM has assisted the Central and East European candidate countries to adopt the EU's framework legislation (the *acquis communautaire*) through an EU-funded PHARE project entitled "Migration, Visa and External Border Control Management". In Kosovo the IOM has fulfilled the role of an EU protectorate authority by providing support to border police and immigration authorities. In year 2000 the IOM organised for the EU member states 87,628 "voluntary returns" of apprehended migrants and rejected asylum seekers. At the 223rd Council Meeting on Justice and Home Affairs in Luxembourg, the EU's strategic planning body, the High Level Working Group on Asylum and Migration, noted the "excellent co-operation" it received from the IOM.¹⁸

In May 1999, following extensive consultations with the IOM, the Ukrainian Cabinet of Ministers agreed to the establishment of a Capacity Building in Migration Management Programme (CBMMP), whose two principal aims were to harmonise and integrate Ukraine's migration policy and management system with those of its direct neighbours and of the EU, and to reduce illegal migration into and through

¹⁷ Presidency Conclusions of the Seville European Council. 21-22 June 2002.

¹⁸ Final Report of the High level Group on Asylum and Migration, 223rd Council Meeting on Justice and Home Affairs, Luxembourg, 4 October 1999; Statewatch Report and Analysis; Anti-Racism Office, Bremen, "Papers for Everyone", www.is-bremen.de/asab/Documents%20fur%20all.doc; accessed 7 March 2003.

Ukraine to Western Europe Under the CBMMP in 1999 the IOM helped the Ukrainian government set up a demonstration project on its eastern border with Russia in the Kharkiv-Belgorod vicinity. This project involved the introduction of new border detection, control and information devices, including "long range infrared monitors, motion and carbon dioxide detectors" and equipment to detect document fraud. In addition, the IOM planned to help the Ukrainian government "establish capacity for detention and deportation of illegal migrants".¹⁹

Commenting on their early successes, IOM Kyiv Mission Chief Steve Cook noted:

that sector of the border, previously the most heavily travelled by illegal migrants, has been basically shut down...that's what we wanted to demonstrate, and as a result we've got sufficient donor funds to develop another project on the Ukrainian-Belarusian border.²⁰

The IOM did organise a second demonstration project on the Ukrainian-Belarusian border. Then it set out to

...initiate work with Russian authorities, to introduce cross border elements, including shared command posts and communications infrastructure, and co-ordinated deployment of patrols. This will require the establishment of parallel inter-ministerial structures on the Russian side...²¹

This initiative also seems to have met with some success because in November 2000 representatives of the Ukrainian and Russian governments toured the facilities on both sides of their common border and agreed on a set of objectives for its further improvement: a shared database about violators of the border; co-operation between central executive organs; and co-operation at the operational level in law enforcement. Reporting on these developments, the IOM foresaw the next step being a memorandum of understanding between the two governments so that the actual work could go ahead.²²

In February 2001 the IOM Kyiv Mission launched an EU-funded project "that will take counter-trafficking measures in Ukraine to a new and more comprehensive level by reinforcing prevention activities, promoting further criminalisation of trafficking and strengthening the national capacity to provide protection...to victims". In addition to the IOM, the Organisation for Security and Co-operation in Europe, La Strada and the Office of the Ombudsman of Ukraine were actively involved. The IOM reported a year later that it had financing for its counter-trafficking work from another source as well: the Swedish International development Co-operation Agency.²³

Do Ukraine and Russia agree with the EU's objectives?

The most striking feature of these developments to my mind is the boldness and determination of the EU to reorganise and reinforce borders that it does not share in the pursuit of its own immigration objectives. The EU can behave in this way

¹⁹ <http://www.iom.int/austria/tcc/htmlfiles/Ukraine.htm>; accessed 7 March 2003.

²⁰ <http://www.noborder.org/iom/display.php?id-155>; accessed 7 March 2003,

²¹ <http://www.iom.int/austria/tcc/htmlfiles/Ukraine.htm>; accessed 7 March 2003.

²² "IOM in Ukraine: Border Management", IOM in Eastern Europe and Central Asia, Issue No. 2, January-March 2001.

²³ IOM in Eastern Europe and Central Asia, Issue No. 2, January-March 2001 and Issue No. 6, January-March 2002.

because it has considerable economic power, which it asserts over neighbouring countries through the conditions it attaches to aid, trade and other interactions with them. That is feels legitimate and comfortable in designing and supporting such interventions as the IOM's on the Ukrainian-Russian border testifies to the profound transformation of "development aid" in the hands of the core western states. They are far more prescriptive and comprehensive about the changes they expect in exchange for the aid they provide than they were during the Cold War.

However greater the persuasive powers of the European Union may be today upon the successor states of the USSR, the effectiveness of its drive to refashion the Ukrainian-Russian border must certainly depend upon whether its objectives coincide with the objectives either of the Ukrainian or of the Russian government or of both of them.

Strengthening EU's external border and its interior against the unlawful entry of migrants has automatically reverberated eastwards onto the states across whose territories these migrants tread on their way to the EU. If Poland, Hungary, Slovakia, Romania and others tightly close their borders against these people, then inevitably they accumulate in great numbers in Ukraine. Those who manage to cross Ukraine's western borders without visas into countries with whom Ukraine has readmission agreements are sent back to Ukraine if they are apprehended. Should Ukraine sign readmission agreements with the EU, then the numbers of such apprehended people who are sent back to Ukraine will grow even more.

This situation evokes two kinds of reaction among Ukrainian leaders. One of these is anger at the European Union for effectively making Ukraine (and Belarus, on should add) the EU's dumping ground of expelled migrants and rejected asylum seekers.²⁴ The other reaction, of course, is to fall in line with the EU's strategy and to erect stronger barriers on Ukraine's eastern borders in order to prevent migrants and refugees from entering the country. This is precisely what the government did in approving the IOM projects on its eastern borders, and the supplementary measures it took to station 60 additional units of Border Troops there in 2000, to crack down on and reportedly destroy 64 channels of illegal crossing organised by international criminal gangs and to create civilian support networks to assist Border Troops in their work.²⁵

However, it is not entirely clear whether the Ukrainian government has acted in a united way in taking the latter course of action. While the Kharkiv-Belgorod section of the eastern border may well have been demonstratively "shut down" in 2000, there is little evidence to suggest that the methods employed here were replicated, as the IOM wished to do, along the entire length of this border. A Border Troops commander was cited in 2001 in the final report of the Borders of Ukraine research project (undertaken by the authoritative Centre for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine) as claiming that "60 to 70 percent of illegal migrants come to Ukraine from the Russian Federation beyond (i.e. avoiding - MB) checkpoints and, as a rule, in the area controlled by the Sumy border unit". Sumy oblast is next to Kharkiv oblast, on its northern flank. The journal Polityka i Kultura asked rhetorically on November 2001 why the Ukrainian-Russian border remained so

²⁴ "Hennadiy Udovenko made a statement last week saying that Ukraine should close its eastern borders and open its western borders so that illegal immigrants flowing from Afghanistan did not accumulate in Ukraine but go further West. 'Let self satisfied Europe feel what illegal immigration id like for itself'". Zerkalo nedeli, 13-19 October 2001.

²⁵ Den', 16 February 2001 and Zerkalo nedeli, 13-19 October 2001.

open, and answered that one could not ignore the possibility that high officials have a commercial interest in keeping it open. The journal cited Yuri Smirnov from the Ministry of Internal Affairs: "illegals get into Ukraine without any problems".²⁶ Moreover, as late as October 2001, the authorities had not managed to create a dedicated team of law enforcers to deal with illegal migrants once they were inside Ukraine. Powers to do so were still dispersed across different organisations of Border Guards, *militsiia*, the secret police, etc. And all these organisations have been mentioned in the Ukrainian press for exploiting the plight of such people, extracting bribes to let them pass or collecting money from the original gangs that organise their transport before releasing them inside the country to survive on little more than their wits. Meanwhile, other representatives of the Ukrainian state rightly insist that they do not have sufficient funds to hold apprehended migrants and refugees for any length of time or to deport them to their home countries. This is the reason why the Ukrainian government is unwilling to conclude a readmission agreement with the European Union, and why the latter is offering to help defray the Ukrainian government's costs of holding such people in detention. The further eastward the European Union manages to create barriers against migrants and the facilities to hold and deport them the cheaper it will be for the European Union.

Were the Russian government to fall in line with the EU's strategy of reinforced "filters" across the East and readmission agreements between states, then it would considerably ease the worries of the Ukrainian authorities. But like the Ukrainian government itself, the Russian government is in no hurry to sign a readmission agreement either with the European Union or with Ukraine.²⁷ And the reason for such a stance is probably the same as the reason of the Ukrainian government - they cannot afford to honour such an agreement.

These difficulties are overshadowed by an even bigger one: the unwillingness of the Russian government to agree to demarcation (with fences and observation posts) of the full length of its common border with Ukraine. Russia and Ukraine delimited their common border on maps in 1997. The Ukrainian side wishes to proceed with its physical demarcation as an international boundary because they it will confirm their sovereignty and independence from Russia. But the Russian side refuses on the argument that this border is an "internal" one between "fraternal peoples", members of the Commonwealth of Independent States.²⁸ The Russian authorities have cited concerns about the maintenance of cultural and family ties across this border as an important reason for keeping it open for the free movement of people. This is hardly a credible argument because it is free for some, but not for others. The great majority of local people cross this border at the few manned crossing points that exist on the major roads, where their passage is made quite difficult by long queues, bureaucratic procedures and charges that ordinary workers and peasants can ill afford to pay. On the other hand it is along the minor roads and tracks and through the open countryside that lies between these manned border crossing points that long distance migrants can be transported without detection from Russia into Ukraine.

²⁶ *Polityka i Kultura*, 30 October - 5 November 2001.

²⁷ *Zerkalo nedeli* 13-19 October 2001.

²⁸ Taras Kuzio "Russia continues to hold up border demarcation with Ukraine"; <http://www.uanews.tv/archives/edit12.htm>; accessed 21/2/03.

Ukraine has the right under international law to unilaterally demarcate its border with Russia, but for reasons unknown to this writer it has chosen so far not to do so. Impasse and inaction on both sides naturally place severe limits on any attempts by the EU to strengthen the border against westbound migration.

Conclusions

Migration along the east-west path into Europe is likely to remain substantial in coming years for so long as the following phenomena persist: civil and military conflicts continue to erupt along that line of states which stretches from the Indian subcontinent to the Middle East, up to the Caucasus and over to the southern Balkans (the Arc of Crisis); the majority of people living in countries of the former Soviet Union remain substantially poorer than people in Central and Western Europe ; and national economies continue to be disrupted and people's livelihood destroyed by speculative attacks on their national currencies by globalised finance. All of these phenomena generate the increased migration we have witnessed on the Eurasian continent over the past 15 years.

In the face of this migration, but moreso in response to the growth of racist, anti-immigrant sentiment in Western Europe, the EU appears determined to enforce a general policy of exclusion and to impose repatriation upon countries of origin and transit of migrants by making its aid to and trade with those countries conditional on their compliance.

The Ukrainian Russian border is a strategically important crossing point for east-west migration, and therefore it will preoccupy the EU until it is reinforced. However, at the present time the Russian and Ukrainian governments do not agree with one another about the status of this border in international law and for this reason their ability to contribute to the EU's objective of strengthening it is considerably hampered. Nor does there appear to have been much progress in the negotiation of re-admission agreements between the EU on one side and both Ukraine and Russia on the other, as well as between Russia and Ukraine.

The European Union's current policy on migration is consistent with its historical *raison d'être*: to defend the common market of its member states, amongst other ways by regulating the movement of labour into its territory. The EU's policy to severely limit the numbers of incoming migrants leaves its member states free to devise their own selective recruitment and registration of foreign workers in order to fill critical labour shortages. However, a certain proportion of unregistered migrants within the EU is tolerated, in fact deemed necessary. Unregistered migrants work in the lowest status occupations for very low wages, thereby contributing directly to a higher rate of profit for employers and to a higher standard of living for the rest of the workforce. They have become all the more needed as the EU's population ages, as the proportion of its working age people diminishes and as the burden grows upon the national systems of social security. The objective impact of the threat of repatriation is to reduce the capacity of those migrants who are not apprehended and deported to win social and political rights, including the right to a minimum wage.

What can be done to resolve the knot of problems arising out of the EU's response to inward migration, and specifically the outward projection of its policy of exclusion to Ukraine, Russia and their common border? I have deliberately put the question in such a way so as to emphasise the point that migration in and of itself is not the main problem. Migration is a permanent feature of human history, a

recurrent response to threats and opportunities which present themselves to individuals, communities and sometimes entire nations. Certainly the movement of many people over large distances in search of work and refuge creates its own problems and challenges for both migrants and host societies. However, the way that the richer countries have responded to the flight of people out of the poorer and destabilised countries has aggravated the plight of migrants and made it even more difficult for transit countries and countries of destination to receive and help settle them, or indeed to benefit from them.

First, the criminalisation of the act of migration and the associated criminalisation of whole migrant communities in the public discourse should be vigorously opposed. It has become commonplace throughout Europe, east and west, to utter the words “illegal migration” as though they are one, as though migration were never anything but an illegal act. The principal beneficiaries of this turn of affairs are in fact the organised gangs of people smugglers, their associates in positions of state authority, and the providers of informal employment to whom migrants must now turn to help them to cross borders and find employment.

Second, the states of Russia, Ukraine, Belarus and Moldova should work together to secure a new collective agreement on migration with the European Union and to make their participation in the maintenance of their 5000 km long common border with the EU from 2004 conditional upon such an agreement. It should include the following terms:

- the legalisation of all unregistered resident migrants in the 15 EU member states, in the eight East Central European and Baltic states that will join in 2004 and in the states of Russia, Ukraine, Belarus and Moldova;
- an organised programme of legal migration to the EU from Russia, Ukraine, Belarus and Moldova, the annual numbers of migrants and duration of stay in the EU to be negotiated on a periodic basis;
- an equitable agreement on sharing the costs of caring for refugees, regardless of where they currently reside; the proportional burden to be determined by each country's per capita GDP.

The need for such a comprehensive collective agreement should be raised by the Ukrainian and Russian heads of state at their next respective summits with EU leaders.

Finally, the Ukrainian and Russian governments should agree without further delay to demarcate their common border in accordance with international law, and following demarcation to develop a joint programme for the regeneration of the border communities on the basis of intensified cross border co-operation and exchange. The European Union could lend its invaluable experience of cross border co-operation and commit to this joint programme the TACIS funds that are currently earmarked for hunting migrants on the Russian-Ukrainian border.

*Олексій КІРЮХІН,
заступник голови Виконкому Ради керівників прикордонних
областей Республіки Білорусь, РФ та України*

Формування транскордонних єврорегіонів: чи є перспектива для Слобожанщини?

Регіоналізація – об'єктивний безальтернативний процес у розвитку Європейського континенту.

Об'єднана Європа демонструє ефективність своєї регіональної політики не силовим зняттям суперечностей, а конструктивним діалогом на осі “столиця - регіон” на конституційній основі.

Історично на Європейському континенті виникли простори із зовсім різним ресурсно-господарським потенціалом, у межах яких оформилися сучасні регіони, що відрізняються рівнем економічного розвитку, природною спадщиною, спеціалізацією виробництв і етнічною своєрідністю. Але саме регіональна композиція економічного простору ЄС визначає сьогодні географію міжрегіональних потоків та зовнішніх зв'язків; підтримує конкурентоспроможність усього інтеграційного об'єднання.

Європейський вибір України формувався під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Найбільш суттєвими зовнішніми факторами стали розширення ЄС на схід, невизначеність цілей між учасниками СНД та непослідовність політики Росії по відношенню до України.

На сьогоднішній день територія України, яка входить до складу єврорегіонів, становить майже 20% загальної площі (крім Чернігівської області, яка увійде до складу єврорегіону “Дніпро” після підписання в м. Гомелі установчих документів тристоронньої угоди 29.04.03). У складі діючих чотирьох регіонів проживає 22% співгромадян, до їх складу входять 6 областей, 100 районів, 109 міст України та адміністративно-територіальні одиниці 7 країн Європи. Аналіз діючих в Європі єврорегіонів свідчить про їх конструктивну роль у налагодженні кооперації між територіальними громадами та місцевими органами влади з метою реалізації загальних проектів. Звичайно, створюється спільний орган у вигляді Ради Єврорегіону або виконавчої дирекції, а також допоміжні органи – Секретаріат, Ревізійна комісія та тематичні робочі групи.

Досягнення Україною суверенітету в умовах розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів зумовлює необхідність включення субнаціональних територіальних утворень України, регіонів, в активну міжнародну діяльність. Ця проблема особливо загострилась у зв'язку з процесами розширення Європейського Союзу та різним ступенем участі у них України та країн-кандидатів. Політичне рішення про прийняття 10 нових членів у 2004 році до складу ЄС мобілізує законодавчу галузь влади до створення повноцінної правової основи міжнародних зв'язків України. Зазначене детермінує необхідність пошуку шляхів реформування економічних відносин України з претендентами на вступ до ЄС за допомогою механізму міжрегіонального співробітництва.

Однак мова йде не про розширення зв'язків регіонального рівня тільки з найближчими сусідами з Центральної та Східної Європи. У даному разі

необхідно визначити у цілому стратегію та характер направленість зовнішньоекономічної політики за усіма векторами міжнародних відносин. Фактично Україна створює нову зовнішню доктрину, у якій домінуюча роль відводиться регіонам та їх економічним відносинам із зовнішнім світом.

В Україні сфера зовнішньоекономічних відносин перебуває на стадії становлення і функціонує в екстремальних умовах – глибока і затяжна економічна криза, відсутність науково обґрунтованої стратегії, чітких орієнтирів зовнішньоекономічної політики держави, нестабільність та суперечності в зовнішньоекономічному законодавстві, що ставить питання про необхідність формування дієздатної регіональної політики, яка забезпечила б реалізацію зовнішньоекономічних інтересів держави на регіональному рівні та внутрішніх інтересів самих регіонів.

У даному контексті особливої ролі набувають ініціативи регіонів за удосконалення законодавства України, наближення його до норм ЄС та делегування частин повноважень на регіональний рівень. Формування цілісної системи регулювання міжрегіонального співробітництва повинно передбачати поступове перенесення основної ваги з центральних органів виконавчої влади на регіони та нижчі рівні, що забезпечить реалізацію стратегічних пріоритетів міжрегіонального співробітництва.

Після розпаду СРСР на територіях, що розвивалися протягом тривалого часу з єдиними системами розселення і які були по суті транзитними для потоків товарів і людей, на місці адміністративних виникли державні кордони, що визначили появу бар'єрних функцій.

Нове явище останнього десятиріччя - українсько-російський кордон - вимагає серйозного багатопланового вивчення не тільки через значну протяжність (2750 км), а швидше в зв'язку з винятковою складністю проблем, що виникли одночасно з його появою, а саме:

- трудова міграція;
- потоки нелегальних мігрантів з третіх країн, що звичайно намагаються досягнути країн ЄС;
- скорочення традиційних економічних зв'язків;
- контрабанда, нелегальні потоки наркотиків і зброї;
- розповсюдження корупції та інших форм "прикордонної" злочинності.

Лише в останні роки в прикордонних районах з'являється розуміння того, що близькість державного кордону несе не тільки додаткові матеріальні й моральні витрати, але надає і значні вигоди, в тому числі завдяки:

- транзиту товарів і мігрантів, виконанню посередницьких функцій;
- особливостям сусідства (Белгородська область співпрацює з найбільшим промисловим і культурним центром України - Харковом, розташованим усього лише в 30 км від кордону, а Ростовська - з двома найбільш індустріалізованими областями України);
- спільній експлуатації природних ресурсів;
- співробітництву з іншими областями, розташованими вздовж кордону, що мають схожі інтереси;
- інтересу міжнародних організацій, стурбованих ситуацією в прикордонній зоні, боротьбою з нелегальною міграцією тощо.

Створення ефективних механізмів транскордонного співробітництва є надзвичайно своєчасним завданням як для внутрішнього розвитку суміжних прикордонних регіонів, так і для зміцнення добросусідських відносин між Україною і Росією.

Характер транскордонного співробітництва значною мірою визначається розривом у структурі економіки, зайнятості, рівні доходів, способі життя і культурі населення по обидва боки кордону. Хоч рівень розвитку прикордонних регіонів України і Росії майже однаковий, можна сказати, що другій в сусідстві з першою повезло, оскільки територія України повернена до Росії своїми найбільш розвиненими регіонами.

Територія прикордонних регіонів Росії істотно більша, ніж прилеглих українських, але за чисельністю населення вони близькі: з українського боку в прикордонних областях живе 15,4 млн. чоловік, з російського - 16,1 млн. При цьому українські прикордонні області - більше урбанізовані: тільки міст нараховується 165 (в російських - лише 99), а частка міського населення становить 78,6 і 61,6 %. Відповідно, і щільність населення в більшості українських областей вища, ніж в сусідніх російських (виняток - Чернігівська і Брянська області, густина населення яких майже однакова).

Донецька область в Україні - яскраво виражений економічний лідер. У ній було вироблено 20,1 % загальноукраїнського обсягу промислової продукції. Ще близько 9 % було випущено в Запорізькій області і більш ніж по 6 % - в Луганській і Харківській областях. Сумарно на ці чотири області припадає більше за 40 % промислової продукції України. Серед російських прикордонних регіонів за обсягом промислового виробництва був першим Краснодарський край, але його частка в загальноросійському показнику становила лише 1,4 %. За ним - Ростовська, Белгородська і Воронежська області, однак їх сумарна частка в промисловому виробництві Росії також невелика - лише 4,5 %.

Серед всіх прикордонних регіонів обох країн за загальним обсягом на душу населення по товарообороту Белгородська область поступається тільки головному експортному регіону України - Донецької області, хоч за залученням у зовнішньоторговельні зв'язки українські прикордонні регіони загалом перевершують російські, особливо по експорту.

Зрозуміло, в цьому разі діють фірми-посередники, з успіхом використовуючи прикордонне положення області і одержуючи істотні прибутки і перехоплюючи товарні потоки між двома країнами. Згідно з оцінками Белгородського обласного комітету статистики, в регіоні в 1999 р. було вироблено лише близько 10 % експортних товарів. Показово, що переважна частина спільних підприємств (СП), зареєстрованих в області, створені з українськими партнерами і спеціалізуються саме на зовнішній торгівлі і посередництві. На 1 січня 2001 р. в регіоні нараховувалося 682 СП (зараз більш ніж 800), в тому числі 583 з участю капіталу з країн СНД, з яких, в свою чергу 431, або 74 %, - українського. Оскільки більшість СП створюється заради торговельно-посередницьких операцій, то багато хто з них - фірми-одноденки, що декларують лише мінімальний статутний капітал. Тільки близько 20 % СП реально діють. Характерно, що 3/4 СП зареєстровані в обласному центрі - поблизу і від обласних установ, і від кордону, і на головних

магістралях, які зв'язують центр Росії з Україною. У Харківській області з 50 українсько-російських СП $\frac{1}{2}$ займаються оптовою торгівлею.

Таким чином, місцевий бізнес уже успішно використовує вигоди прикордонного розташування і сусідства і, безсумнівно, прикордонна область від цього виграє. Інша справа, що соціальний ефект від іноземних інвестицій і, зокрема, від співробітництва з партнерами-сусідами міг би бути набагато вищий, якби вкладення прямували у виробничу сферу. Саме на це розраховували белгородські законодавці, приймаючи ще в 1995 році закон про інвестиції, доповнений пізніше рядом поправок.

Виникнення державного кордону і посилення його бар'єрної функції, таким чином, не усунуло повністю економічні та інші зв'язки між сусідніми російськими і українськими регіонами, хоч і серйозно трансформувало їх. Вони в істотній мірі визначаються значним розривом, що поглибився з радянського часу в соціально-економічних показниках між областями і районами по різні боки кордону, а також її режимом. У той же час встановлення кордону породило нові спільні інтереси прикордонних регіонів - наприклад, в регулюванні міграцій, залученні інвестицій в спільні проекти, пом'якшенні соціальних наслідків розпаду єдиної держави, особливо сильних в прикордонній зоні. У нових умовах надзвичайно посилилася роль політичних факторів в транскордонній співпраці - рівня відносин між двома державами, а також відносин між прикордонними регіонами і центральними органами влади в кожній країні.

Що ж до формування правової бази українсько-російського прикордонного співробітництва, то були встановлені в ряді законів і президентських указів загальні норми економічних й інших відносин між Україною і Росією. Один з найважливіших - Договір про дружбу, партнерство і співробітництво, підписаний президентами України і Росії 31 травня 1997 р. Його 14-а стаття свідчить, що сторони будуть забезпечувати сприятливі умови для прямих торгових та інших економічних зв'язків на рівні адміністративно-територіальних одиниць відповідно до чинного законодавства, приділяючи особливу увагу економічним зв'язкам між прикордонними регіонами. 27 січня 1995 р. було укладено Угоду між урядами України і Росії про співробітництво між прикордонними областями. Підписано також ряд міжурядових угод про співробітництво в окремих сферах: міжнародному автомобільному сполученні, про пункти перетині кордону, про спільне використання і охорону водних об'єктів, про співпрацю в галузі культури, науки і освіти, про співробітництво в захисті навколишнього середовища. У січні 1996 р. президенти України і Росії підписали угоду "Про створення змішаної російсько-української комісії по співробітництву" під головуванням прем'єр-міністрів обох держав. У лютому 2001 р. була прийнята Програма міжрегіонального і прикордонного співробітництва між Україною і Росією на 2001 - 2007 рр., де висловлена підтримка ідеї єврорегіонів.

Особливу активність у транскордонному співробітництві виявляють адміністрації Харківської і Белгородської областей, які 25 березня 2002 року звернулися до Президентів двох держав з проханням дати відповідні доручення Урядам відносно активізації двосторонніх консультацій між Міністерствами іноземних справ України і Росії, метою яких є підписання в 2002 році Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про спрощення

митного і прикордонного режимів з метою забезпечення першочергових потреб жителів прикордонних районів Харківської і Белгородської областей. Підписання угоди про спрощення перетинання кордону жителями прикордонних районів вздовж усього периметру планується наприкінці 2003 року.

Транскордонне співробітництво між Росією і Україною в рамках міждержавної угоди від 27.01.95 р. могло б стати одним з локомотивів розвитку міждержавних зв'язків загалом. У зв'язку з цим становляють інтерес ініціативи адміністрацій Харківської і Белгородської областей щодо створення євро регіону "Слобожанщина".

Харківську і Белгородську області об'єднують вікові культурні і економічні зв'язки. Вони входили до складу єдиної історичної області - Слобожанщини, яка сформувалася на околичних землях Російської імперії внаслідок заселення так званого Дикого Поля українськими козаками і московськими військовими людьми в 16 - 17 століттях. Її жителі відчували себе "єдиним народом, що має відмінні риси від населення великоросійського".

Історична область Слобожанщина випробувала серйозну трансформацію за минулі 10 років. Це зумовлене насамперед процесами державного будівництва, деградацією економічної сфери, як в Україні, так і в Росії, а також появою нових форм господарювання і транскордонних стосунків.

У сучасних кордонах Белгородська область утворена 6 січня 1954 р. за рахунок частини територій Воронежської і Курської областей. Її площа становить 27,1 тис.кв.км., в межах якої проживає 1,5 мільйона чоловік. У адміністративному відношенні ділиться на 21 район, 6 міст обласного підпорядкування, 3 міста районного підпорядкування, 21 селище міського типу і 1592 сільських населених пунктів. Протяжність кордону з Україною становить 540 кілометрів, основна частина якого припадає на Харківську область.

Харківська область має територію 31418,6 кв.км з населенням 3,055 мільйона чоловік (3-є місце в Україні). У містах і селищах міського типу проживає 79,2 % населення області.

Транспортне сполучення на Харківсько-Белгородській ділянці здійснюється через чотири залізничних коридори, включаючи основну міжнародну залізничну магістраль з пунктами пропуску Долбіно - Козача Лопань, розташованих між Белгородом і Харковом, а також Нежеголь - Вовчанськ, Головчино - Одноробовка і Уразово - Тополі. Залізничне сполучення по основній магістралі забезпечує в цей час пропуск 20 пасажирських поїздів на добу. Автомобільний перехід міжнародного значення з пунктами пропуску Нехотеєвка - Гоптівка і міждержавні переходи з пунктами Шебекіно - Плетньовка і Грайворон - Олександрівка обслуговують основні автомобільні потоки між двома регіонами. Міжнародний автомобільний перехід в періоди найбільш високого сезонного навантаження обробляє 10-12 тис. транспортних засобів і до 50 тис. пасажирів на добу.

Соціальна ситуація по обидва боки кордону зумовлена прогресуючим спадом промислового виробництва на протязі минулих років, в результаті чого багато великих підприємств значно скоротили чисельність свого персоналу, а середні та дрібні, особливо в прикордонних районах, і зовсім закрилися. Це викликало появу серед населення часткової і вторинної зайнятості і "човникового" бізнесу, пік якого припав на середину 90-х років.

По соціальних показниках Белгородська область перевершує Харківську в рівні середньої зарплати, розмірі пенсій, соціальної допомоги і виplat. Найбільш значущою відмінністю соціальної сфери є чинна федеральна програма "Свій Дім", завдяки якій Белгородська область тримає першість в Росії по щорічному введенню житла.

Таким чином, передумови транскордонного співробітництва сусідніх регіонів України і Росії, зокрема Харківської і Белгородської областей, витікають з наступних факторів:

- *Геополітичний* - Україна в найближчі десятиріччя перебуває в зоні політичного впливу Росії. Багатоплановість зовнішньої політики України передбачає українсько-російські відносини, як стратегічні, що неодноразово підтверджувались президентами обох країн;

- *Економічний* - традиційні поставки енергоресурсів і коопераційні зв'язки між суб'єктами господарювання двох країн будуть доповнюватися формуванням транснаціональних господарських структур у різних організаційно-правових формах: фінансово-промислові групи, об'єднання, корпорації, консорціуми, спільні підприємства;

- *Інтеграційний* - Євросерегиони не випадково набули назву "локомотивів" європейської інтеграції. Вони є одним із шляхів інтегрування країни в світову економіку. Саме на прикордонних територіях найбільш доцільно створювати вільні (спеціальні) економічні зони, спільні інноваційні центри, технополіси і технопарки, бізнес-інкубатори із залученням іноземного капіталу;

- *Транспортно-географічний* - Харківська область розташована на шляху Росії в країни Європи і завдяки цьому є транзитною територією. Харківщина стає місцем, де створюються спільні підприємства з іноземними інвестиціями для подальшої реалізації продукції на російському ринку. Через Харків прокладені автошляхи Москва - Сімферополь і Київ - Ростов-на-Дону, залізничні магістралі Москва - Севастополь і Брянськ - Маріуполь. У Харкові діє міжнародний аеропорт;

- *Екологічний* - у прикордонних областях України і Росії розташовані господарські об'єкти, негативний вплив яких на навколишнє середовище не обмежується територією тільки однієї держави. Яскравим прикладом є проблема забруднення басейну ріки Сіверський Донець. До екологічного фактора належить також спільна діяльність по виконанню принципів і норм Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані.

- *Соціокультурний* - прикордонні області України і Росії становлять спільний культурний простір. Російська і українська частини Слобожанщини характеризуються етнічною близькістю, що підкріплюється родинними зв'язками, громадським взаємовпливом в єдиному процесі історичного розвитку;

- *Науково-дослідний* - об'єднання зусиль в сфері науково-дослідних і проектно-дослідницьких робіт несе в собі більш швидке і ефективне розв'язання поставлених завдань. Для цього проводяться спільні науково-дослідні конференції, обмін досвідом;

- *Інформаційний* - двомовність прикордонних регіонів України і Росії сприяє формуванню єдиного інформаційного простору.

Сукупність зазначених факторів безумовно означає інтеграцію Харківської, Белгородської і інших прикордонних областей України і Російської Федерації, що робить реальним існуючу співпрацю в формі євро регіону "Слобожанщина".

Розвиток транскордонного співробітництва в рамках євро регіону "Слобожанщина" передбачає 4 етапи:

1) вивчення стану зв'язків між Харківською і Белгородською областями, в ході якого слід обстежити прикордонні території, познайомитися з інституційними структурами обох областей, визначити наявні проблеми прикордонної співпраці і ще не реалізовані її переваги;

2) встановлення стратегії розвитку євро регіону, передбачає визначення стратегічних напрямів співробітництва, які є важливими для обох сторін, а також конкретних територій для спільної діяльності. Цей етап вимагає функціонування робочих груп з окремих питань;

3) розробка і забезпечення реалізації програм транскордонного розвитку, для чого потрібно сформуванню інституційну структуру євро регіону, яка може являти собою як наявні адміністративні інститути з об'єднаними проектами, так і спеціальні транскордонні інститути;

4) моніторинг і оцінка програм транскордонного співробітництва, які здійснюються формальними органами євро регіону.

Серед гуманітарних завдань у рамках цього територіального утворення виступають:

- спільне використання наукового потенціалу двох областей і, особливо, координація досліджень з регіональної проблематики;
- створення українсько-російського центру стійкого розвитку;
- формування екологічного каркасу території і єдиної мережі природних об'єктів, що охороняються з урахуванням транскордонних забруднювачів і завдань охорони басейнів рік Сіверський Донець і Оскіл;
- вдосконалення транспортної інфраструктури.

Виходячи з досвіду, набутого при створенні транскордонних регіонів, зокрема євро регіону "Буг", організаційна структура євро регіону "Слобожанщина" повинна складатися з таких основних елементів, як: Рада, Президія, секретаріат, ревізійна комісія і робочі групи.

При створенні євро регіону "Слобожанщина" необхідно визначити глибину прикордонного простору: якщо до території євро регіону планується включити всю територію Харківської і Белгородської областей, враховуючи їх глибоку сільську периферію, то навряд чи цей проект буде успішним. Тому потрібно ретельно змоделювати територіальну структуру всього транскордонного утворення, що складається з окремих функціональних одиниць, які характеризуються певною однорідністю.

Намічена тенденція збільшення соціальних розходжень між Харківською та Белгородською областями на користь останньої та ускладнення процедур на пунктах пропуску з жорсткістю митного контролю при провозі місцевими жителями дрібних партій сільськогосподарської продукції можуть в перспективі викликати "окостеніння" російсько-українського прикордонного простору. Деяке зростання взаємної торгівлі навряд чи здатне швидко змінити ситуацію щодо поступового перетворення кордону в "сіру", фронтальну зону.

Однак, виходячи з історичних умов та гео економічних інтересів України та Росії, слід знаходити розумні рішення щодо створення міцного прикордонного співробітництва вздовж всього периметру кордону, мобілізувати потенціали, які визнані пріоритетними у регіональній економіці.

*Володимир КРАВЧЕНКО,
професор Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна*

Регіональна ідентичність Слобожанщини в історичній перспективі 18 - початку 20 ст.

Бурхливі процеси глобалізації та європейської інтеграції останніх років змусили багатьох учених сказати, що, внаслідок проголошеного "кінця історії", історична роль нації-держави може вважатися завершеною. Відтак, на зміну їй приходить модель регіонального розвитку, оскільки вона краще сприяє розв'язанню конкретних проблем. Зрозуміло, що подібний підхід істотно змінює перспективу майбутнього в житті багатьох народів і країн, передусім тих, що перебувають у пошуку свого місця на політичній та цивілізаційній карті світу й нового усвідомлення власної ідентичності.

Мабуть, не варто доводити значення регіональної проблеми в житті сучасної України. Вона є очевидною, оскільки історичне життя українських регіонів є набагато довшим, ніж період існування української державності, а вплив регіональної диференціації на процеси трансформації українського суспільства важко переоцінити. Проте оцінки цього впливу, а також його перспективи, особливо в поєднанні з іншими факторами розвитку, виглядають інколи діаметрально протилежними.

У цьому зв'язку виникає питання щодо природи сучасного українського регіоналізму. З точки зору процесів глобалізації та європейської інтеграції він може виглядати таким, що відповідає потребам сучасності. Навпаки, з історичної та національної перспективи він видається анахронізмом, реліктом, що загрожує національному та державному будівництву. Відтак, у першому випадку регіональний вимір суспільного життя стає програмою на майбутнє, в другому – вважається перешкодою, тягарем важкої історії, котрий необхідно усунути задля успішного входження до спільноти цивілізованих народів.

Відповідно, змінюється уявлення про історію регіонів і їхній зв'язок з іншими, тогочасними географічними, політичними, культурними спільнотами. Зрозуміло, що в цьому разі окремі регіони України можуть виглядати по-різному в історичних наративах, створених, приміром, у Москві чи Петербурзі, Варшаві, Відні, Стамбулі чи Львові, Києві, Харкові. Іншими словами, регіони в історичному тексті виступають не самі по собі, а лише в контексті різних, інколи суперечливих національних проектів.

Історична роль Слобожанщини визначалася і продовжує визначатися її розташуванням на українсько-російському кордоні. Причому не лише реальному, котрий проходить сьогодні в якихось сорока кілометрах на північ від Харкова, а й тому уявному, чи, говорячи словами Б. Андерсона,

уявлюваному, котрий визначав собою процес формування української та російської модерної ідентичності. Слобожанщина є типово прикордонним регіоном, що перебував на окраїнах різних спільнот і, в свою чергу, створював власну цілісність.

У зв'язку з цим необхідно нагадати, що з часу свого формування в другій половині 17 ст. територія Слобідських козацьких полків перебувала на кордонах Російської держави, Кримського ханства, Запорозької Січі, Війська Донського, а також Гетьманщини. Зміна в співвідношенні сил між цими політичними утвореннями різного типу приводила до постійних змін адміністративних кордонів краю, що поєднував у своєму суспільному житті елементи козацької автономії з державним контролем над ними.

Особливості соціально-правового устрою українських колоністів дозволяли, з одного боку, провести чітку межу між ними та російськими поселенцями, а з другого, підкреслювали відмінності їхнього становища в порівнянні з сусідньою Гетьманщиною. Політичне керівництво останньої не без підстав вважало існування Слобожанщини постійною загрозою для себе, намагаючись, інколи в союзі з Кримом, знищити слобідські поселення чи встановити контроль над ними. Зі свого боку, слобідські полковники не мали іншої альтернативи, ніж дотримуватися лояльного проросійського курсу.

Геополітичні та правові фактори стали основою для виникнення місцевої, регіональної ідентичності. Внаслідок цього в 17-18 ст. сучасники чітко розрізняли поняття "Малоросії" та "України" (в значенні окраїни, якою була Слобожанщина). Регіональні пристрасті та упередження в середовищі патріотів обох регіонів були відчутними навіть наприкінці 18 на початку 19 століть. У той час, як "малоросіяни" доводили споконвічну залежність краю від гетьманів і тішилися "Сатиною на слобожан", останні декларували свою постійну вірність російським монархам і військові заслуги в боротьбі з татарами. У цілому ж слобідська тематика залишалася на маргінесі як козацького "малоросійського", так і російського імперського нарративів.

У процесі імперської просвітницької централізації другої половини 18 ст., котру при бажанні можна вважати своєрідним аналогом тогочасної глобалізації, головні особливості політичного, соціального та правового становища Слобожанщини були ліквідовані. Проте це не привело до її цілковитого поглинення та розчинення в новому імперському середовищі. Навпаки, модернізація суспільного життя, що супроводжувалася його зовнішньою уніфікацією, дала поштовх для виникнення нових підстав для регіональної окремішності.

Слобожанщина, що раніше від Гетьманщини зазнала впливу імперських реформ, інтегруючись до імперських структур, стала об'єктом особливої уваги з боку освічених "земле- і народознавців", пов'язаних з модерними науковими і культурними установами імперських столиць. Спеціальні дослідження та описи краю в другій половині 18 ст. дозволили виявити, зокрема, етнокультурні особливості його населення, в складі якого домінували українці та росіяни. Відтак, російські науковці зафіксували істотну різницю між ними, що базувалася тепер уже не на правових, а на етнічних підставах.

Більше того, увага до проблем мови, історії, побуту, культури дозволила автору "Топографічного опису Харківського намісництва" помітити єдність населення лівобережних і правобережних регіонів сучасної України,

розділених адміністративними кордонами. Інтелектуальні імпульси, що ішли з просвітницької Європи через російське та, частково, польське посередництво, сприяли не лише культурній уніфікації Слобожанщини в модерному імперському просторі, а й зближенню в його широких рамках різних українських регіонів, передусім лівобережних.

Зрештою, свідчення цього можна бачити ще в словах українського філософа Григорія Сковороди, що називав Гетьманщину своєю матір'ю, а Слобожанщину рідною тіткою. Проте найбільшою мірою нові тенденції в житті краю та України в цілому проявилися в зв'язку та внаслідок виникнення в Харкові першого на Наддніпрянщині університету в 1805 р.

Засновник Харківського університету, Василь Каразін, здійснюючи свій масштабний проект, керувався передусім інтересами імперської модернізації, а також почуттями патріота своєї "малої Батьківщини" – Слобожанщини, мріючи про те, коли вона нарешті, зможе забути про своє окраїнне становище, змінивши назву з Слобідсько-Української на Харківську. В своїй діяльності він зумів вдало використати потреби державної централізації з залишковими елементами соціально-правової окремішності різних станів місцевого суспільства.

У своїх реформаторських планах В.Каразін, відображаючи "грецький" та кавказький вектори політики російського уряду, сформулював геокультурний образ південної України з центром у Харкові, до якої мали увійти землі російського Центрально-Чорноземного району, колишньої Гетьманщини, а також території Південної України та Росії. Його ідея матеріалізувалася в кордонах Харківського навчального округу, південні кордони якого доходили до Чорного моря та Кавказу. Відтак, землі Гетьманщини, Запоріжжя та Слобожанщини об'єдналися в єдиному культурному просторі. Це, в свою чергу, сприяло розмиванню в свідомості сучасників географічних кордонів "Малоросії" та "України".

Коли на сторінках журналу "Украинский вестник" в 1816 р. розгорнулася дискусія на цю тему, один з її учасників назвав Україною правобережні землі, а Малоросією – лівобережні, проте коректор чи редактор усе переставив навпаки, причому публіка, здається, нічого не помітила.

Численні російські мандрівники, що на початку 19 ст. проїжджали через Харків у напрямку нещодавно приєднаного до імперії Причорномор'я, фіксували увагу на етнокультурних особливостях місцевого населення, котрі відрізняли його від етнічних росіян на півночі і водночас від "корінних малоросіян" на умовному півдні. На уявній етнічній карті Російської імперії Слобожанщина локалізувалася як український в етнічному відношенні регіон, починаючи приблизно від Курська, але водночас місто Валки, як вважалося, відділяло його від історичної Малоросії.

У 30-х роках 19 ст. подальшому зближенню історичних "України", "Малоросії" та Запоріжжя особливо сприяла літературна творчість харківських романтиків, котрі посилено вивчали історію Слобожанщини. Альманах "Запорожская старина", що видавався в Харкові, містив у собі матеріали з історії козацької Малоросії. Характерно, що інтелектуальний лідер цього осередку, росіянин Ізмаїл Срезневський, обґрунтовував необхідність і правомірність ліквідації слобідсько-української автономії та включення краю до Російської імперії.

Парадоксальним чином звернення до етнокультурних чинників на місцевому матеріалі активізувало формування не тільки російської модерної, а й української національної свідомості, котра, відштовхуючись від регіонального, здобувала загальноукраїнський характер. Ця перспектива в першій половині 19 ст. проглядалася з Харкова чіткіше, ніж з будь-якого іншого міста, завдяки розвитку в ньому сучасного інтелектуального середовища, представленого новими структурами, людьми, ідеями.

Культурна експансія Росії на Слобожанщину частково врівноважувалася трансляцією до Харкова ідей та цінностей колишньої Малоросії. Зовні це виглядає як битва між російськими та українськими інтелектуалами за Слобожанщину – своєрідне продовження суперечностей 17 - початку 18 ст. Проте вплив кожної з сторін був недостатнім для того, щоб асимілювати місцеву, регіональну ідентичність. Природа цього явища стане краще зрозумілою, якщо пригадати, що з російського боку продовжувалося формування імперського, а не етнічного національного проекту, а з протилежного боку діяв його малоросійський відповідник, що мав не так уже й багато спільного з власне українським.

"Парадокси запізнитої модернізації" на території Російської імперії залишали місце для місцевого, регіонального компоненту національної самосвідомості, котрий зберігав свою амбівалентність щодо власне російського та українського "проектів". У середині 19 – на початку 20 ст. ця картина змінювалася лише зовні. Слобожанщина зображувалася сучасниками в образах американського "фронтиру", "Південних Афін", але зберігала певну дистанцію як від Петербурга, так і від Києва.

Під час бурхливих подій 1917-1920 рр. харків'яни ніяк не могли зробити вибір між основними ворогуючими силами. Їхні політичні симпатії постійно зміщувалися від Петрограда до Києва, поки більшовики декретивним шляхом не перетворили місто на столицю України.

У своїй доповіді я хотів би представити погляд та коротко зупинитися на ролі, котру Слобідський регіон відігравав в українській історії, а також торкнутися проблеми регіональної ідентичності, пов'язавши її з процесом формування української нації.

Ольга ФІЛІПОВА,
*доцент Національного фармацевтичного університету,
випускниця програми Інституту Кеннана*

Політика ідентичностей і фактори консолідації українського суспільства: ситуація прикордонного регіону

Будь-яке суспільство відрізняється від простого набору громад, корпорацій і груп тим, що воно стягнуто узами єдиної *ідентичності* (чи згідно Дюркгейму, *"загальною свідомістю"*). Життєздатність і стабільність суспільства багато в чому залежить від якості і позицій його громадян, а саме *змісту їхніх ідентичностей*, а також від того, як вони потенційно розглядають конкуруючі

між собою форми національної, регіональної, локальної, етнічної і релігійної ідентичності.

Однак самовизначення і самоактуалізація як основа для розуміння структури соціальних ідентичностей означають мало, якщо вони існують самі по собі. Потрібен, певно *політичний «примус»*, природа і механізми якого на різних етапах становлення і розвитку суспільства різні. Під політичним "примусом" розуміється, насамперед, *політика ідентичностей* - цілеспрямована діяльність держави і її різних інститутів, що здатна створити солідарність більш широку за обсягом і якістю - тобто солідарність органічну.

Політика ідентичностей формується і реалізується на різних рівнях, де першочергову роль відіграють законодавчий і інституціональний. Разом з тим, формування і реалізація такої політики неможливі без врахування просторових і часових «вимірів»/факторів, що детермінують цю ідентичність.

Політика ідентичностей тісно пов'язана з ідеєю нації. Однак неясним, як і раніше, залишається, що ж мається на увазі під самою нацією і процесом націєбудівництва в Україні. Запозичений з англійської літератури термін «націєбудівництво» (nation-building) використовується в українській практиці в дихотомічному вимірі: або як «побудова етнонації», або як «формування громадянської нації». Це створює суперечливість у цілісності сприйняття загальнонаціональної державності.

На тлі руйнування і втрати попередньої ідентичності («радянська людина») сформульований на початку в Україні курс політики на формування моноетнічної нації і темпи її реалізації не знайшли широкої підтримки в соціальній практиці різних регіонів (крім західного) і серед різних етнічних груп. Етнічний націоналізм став *захисною формою* ідентичності для україномовних українців. Ті, хто прийняли політику моноетнічної нації, знайшли нові змісти своєї української національної ідентичності: одні з них зайняли позицію етнорадикалізму, інші – ліберального патріотизму. Він же був практикою просування у владу для всіх тих, хто якщо і не поділяв цей принцип, то, у всякому разі, використовував його як інструментальний. Інші ж, хто не попадав у границі радикального чи ліберального націоналізму, знаходились в ситуації пошуку «іншої» ідентичності, що далеко не завжди означало «лояльність» відносно загальнонаціональної державності.

Неоднозначність сприйняття населенням національної ідеї, вираженої в політиці моноетнічної нації, сплески етнічного радикалізму в державах пострадянського простору, збройні конфлікти, що виникли на цьому ґрунті, а також необхідність дотримання європейських стандартів в галузі прав людини привели до того, що лідери і політичні діячі в Україні стали шукати способи «корекції» соціальної політики. Це відбивалося в пошуках концепцій, альтернативних ідеї моноетнічної нації. Зокрема, як такими альтернативами можуть розглядатися ідеї мультикультуралізму, однак у рамках української державної політики подібні ідеї зустрічаються лише фрагментарно і інституційно не оформлені.

Суперечливість ситуації відбивається як на законодавчому, так і інституційному рівні. Так, у Конституції України, що забезпечує фундаментальні основи політики ідентичності, категорія «українська нація» представлена в різних змістовних значеннях; чітко не визначені такі поняття як

«народ України», «корінні народи», «національні меншості», що може використовуватись для обґрунтування як однієї («етнонація»), так і іншої («громадянська нація») моделі націєбудівництва. Інституціональні канали формування ідентичності задіяні дуже слабо, а механізми її формування недостатньо ефективні. Самі ж структури виконавчої влади, що відбивають напрямки етно-національної політики, за період з 1992 р. по 2002 р. реорганізовувалися 7 разів. Комітет у справах національностей, створений 12 лютого 1992 при Раді Міністрів, 26 квітня 1993 р. Указом Президента перетворений у міністерство у справах національностей і міграції; 25 липня 1994 р. Указом Президента це міністерство і Рада у справах релігії ліквідовано, замість них утворене Міністерство у справах національностей, міграції і культур; 20 березня 1996 р. воно перетворюється в дві структури - міністерство у справах національностей і міграції і Раду у справах релігії, діючих при Кабінеті Міністрів. У цьому ж році створюється Державний Комітет України у *справах* національностей і міграції, а потім він трансформується в Департамент з *питань* національностей і міграції і передається в міністерство юстиції. У 2001 р. держдепартаменту повернутий статус держкомітету з аналогічною назвою. Статус міністерства і статус комітету мають принципові розходження хоча б по тому, що дають різні можливості для суцільного вертикального зв'язку. Комітет замикається на рівні управлінь з аналогічними назвами в структурі обласних адміністрацій і не має виходу на районні центри, а також слабо координує етно-національні питання з іншими управлінськими структурами обласної адміністрації. Можливо, для стабільних суспільств такі перетворення не мають істотного значення, однак у нестабільних (до яких належить Україна) – це послабляє державні структури, покликані формувати *осмислену ідентичність*.

Відсутність цілеспрямованої політики ідентичностей компенсується певною мірою самоорганізаційними процесами. Це знаходить відбиток у розвитку соціальних організацій, зокрема – етнокультурних товариств, що через свою діяльність також включені в «політику формування ідентичностей». Однак, якщо і прийняти їхню діяльність як самоорганізаційний елемент «політики ідентичностей», то необхідно констатувати, що вона відзеркалює скоріше *стратегію самоорганізації на регіональному рівні*, ніж цілісність національно-державного утворення. Крім того, розвиток самоорганізаційних процесів в етнічних товариствах, що мають сильні зв'язки з державами - історичною батьківщиною і що пропонують більш привабливі і фінансово забезпечені освітні програми, перебиває по силі впливу слабкі спроби української державної політики, формуючи в більшому ступені лояльності стосовно держав, що відбивають «образ історичної батьківщини», ніж стосовно загальнонаціональної української державності.

Крім законодавчого й інституційного забезпечення політики ідентичностей її формування, як показує практика багатьох суспільств, нерозривно пов'язана з урахуванням часових і просторових вимірів. Це найвищою мірою стосується українського суспільства, включеного в різні «просторові» об'єднання (як реальні, так і «уявлені») і «історичні» континууми.

При всьому різноманітті підходів, що мають місце в галузі досліджень ідентичностей, найбільш продуктивною, уявляється дослідницька схема,

запропонована шведським ученим Б. Петерссоном, де розрізняються два основних виміри і шість підвимірів: *часовий* (де виділяється *минулий, сьогоденний і майбутній* виміри) і *просторовий* (де виділяються *зовнішній, внутрішньо/зовнішній і внутрішній* виміри). Тут слід підкреслити, що дана схема має не тільки важливе дослідницьке значення, але й у контексті українського суспільства - безпосередню прикладну значимість у практиці обґрунтування політики ідентичностей.

Часовий вимір забезпечує відправні пункти й орієнтири пояснення щодо того, «відкля ми прийшли» - «куди ми прямуємо». І в даному контексті історія, будучи «стрижнем ідентичності», слугує пояснювальним концептом сьогодення і можливого майбутнього. У цьому плані використання часового виміру в політиці ідентичностей в Україні вкрай складне і суперечливе: акцентування на тій чи іншій події минулого як пояснювальному принципі сьогодення (чи ж прогнозуванні/ обґрунтуванні потенційно можливого майбутнього) неоднозначно сприймається різними регіонами України. Разом з тим, при всій складності української «історії як стрижня ідентичності» (і відповідно, її використання в реалізації політики ідентичностей), ігнорувати часовий вимір не можна, оскільки це може призвести (і вже призводить) до соціальної напруженості. У зв'язку з цим актуальним для українського суспільства є пошук «застосованого минулого», що неможливо без врахування регіональних особливостей.

Не менш важливим фактором ідентичності, а також політики її формування, є просторовий вимір. *Внутрішній* просторовий вимір пов'язаний із проблемою цілісного сприйняття державності. У контексті українських реалій це стає принциповим фактором, особливо якщо врахувати, що територіальне об'єднання, у рамках якого існує українська державність, не настільки тривале з погляду історії. Крім того, цілісність сприйняття загальноукраїнської державності конкурує зі стійким конструктом «регіональності», в основі якого - «територіальний фрейм» етнокультурних, історичних, політичних і економічних особливостей того чи іншого регіону. Внутрішній просторовий вимір як *конструкт* вже представлений у структурі загальнонаціональної української ідентичності, проте, він є ще дуже «крихким» утворенням.

Зовнішній просторовий вимір є не менш важливим у формуванні ідентичностей: в умовах «пошуку себе», в яких перебуває нині українське суспільство, «зовнішній просторовий фактор» орієнтований не стільки на «сьогодення», скільки на майбутнє (найближче чи віддалене), у вигляді стратегічних партнерів, яким надається перевага, «векторах» геополітики», а також формуванні ідентичностей більш глобального характеру - по лініях «захід-схід».

Українській державі в цілому властива проблема *прикордоння* - з 24 областей, що складають адміністративну структуру України, 13 розташовані на прикордонних територіях. Існування різних регіонів України в ситуаціях прикордоння (які є вельми неоднорідними) породжує різні ідентичності, лояльності, сьогоденні і майбутні *внутрішні/зовнішні* орієнтації.

Україно-російське прикордоння має ряд своїх особливостей, що детермінуються історичними, етнокультурними, економічними, політичними і деякою мірою – ідеологічними факторами.

Емпіричну основу даної роботи склали результати соціологічного дослідження, що було проведено в 2002 р. серед представників різних етнічних груп у м. Харкові.

Харків сам по собі становить цікавий об'єкт дослідження в контексті проблеми «ідентичність міста», і, насамперед, у зв'язку зі зміною його статусу за останні 20 років. У радянський період Харків являв собою один з центрів СРСР із розвинутою промисловістю (головним чином – військово-стратегічного призначення), наукою й освітою. Крім того, з погляду радянської ідеологічної системи Харків також мав важливе значення як один з центрів революційного руху і перша столиця радянської України в 20 - 30-і роки. З початку 90-х років, у часи незалежності України статус Харкова різко змінюється: військово-промисловий комплекс втрачає своє значення, наука й освіта фінансуються за «залишковим принципом», а в умовах формування нової ідеологічної системи національного відродження Харків, з його російськомовним населенням, переважною орієнтацією на російськомовну культуру і тяжінням до «лівих сил», не «вписується» у процеси українського націєбудівництва в його офіційній версії. Осмислення цього процесу відбувається в рамках різних дискурсів, крайніми з яких є дискурс «периферизації статусу» міста і найбільш радикальна версія – дискурс «не-патріотизму». Зазначені дискурси можуть породжувати різні ідентичності, але дуже небезпечною може стати тенденція до маргіналізації (принаймні в сфері формування уявлень про «загальнонаціональний образ»).

Сформульована на початку політика, що була спрямована на формування моноетнічної нації, знайшла найбільш яскравий прояв у мовній стратегії, де єдиній мові – українській – приділялася роль найбільш важливого фактора у формуванні української нації. Така стратегія здійснювалась насамперед у сфері освіти. За період 1991 - 2000 р. кількість учнів у загальноосвітніх школах з російською мовою навчання в цілому по Україні скоротилося на 18% (з 50% до 32%), тоді як у Харківській області – на 23%. Кількість студентів вищих навчальних закладів (3 і 4 рівні акредитації) з російською мовою навчання зменшилася з 1995/1996 по 2000 р. у середньому по Україні – на 18% (49% - 31%), у Харківській області – на 28% (69% - 41%). Така форсована політика, імовірно, мала на меті зміну ситуації насамперед у тих регіонах (а до них належить і Харківський), у яких в силу історичних причин переважало російськомовне населення.

Різні дослідження, що фіксують динаміку соціальних змін, показують, що в Харкові за останні 11 років ситуація в сфері мовних практик істотно змінилась: зростає мовна компетенція і розширюється сфера використання української мови; зменшується число прихильників радикальних заходів стосовно мовних практик - формуються уявлення про «м'яку модель» функціонування мов.

Разом з тим, невирішеність (насамперед, на законодавчому й інституційному рівні) «мовного питання» призводить до суперечностей між стратегією реалізації політики ідентичностей і повсякденними практиками.

Це відбивається в тому, що періодично в Харкові порушується питання про «статус російської мови» у вигляді його обговорення на засіданнях депутатів обласної ради, або ж, як це було зовсім недавно – у квітні 2003, батьки дітей, що навчаються в одній з Харківських шкіл, наполягали на введенні російської мови в систему шкільної освіти. Тут також слід зазначити, що версія «української нації» і «мовної проблеми», що є офіційно представленою в шкільних підручниках з історії, літературі і у шкільній програмі в цілому, не корелюється з реальними практиками прикордонного регіону. Цю «офіційну версію», що викладається в текстах підручників, діти інтерпретують в доступних для їхнього розуміння категоріях, заснованих на їхніх повсякденних практиках. Дослідження з вивчення етно-національної ідентичності серед дітей 9 - 12 років, що було проведене мною в 2002 р. у Харкові, показало, що через освітні канали в дітей вже сформоване стійке уявлення про українську мову, як державу. Більшість з них переконані, що люди, що живуть в Україні *повинні* говорити українською мовою - «...тому, що це - Україна» - є головним їхнім аргументом. Разом з тим, більша частина з них говорить російською мовою. Пояснення дітьми цих суперечностей між «належним» і «реальним» базується на основі їхньої інтерпретації шкільних текстів і ситуації реального прикордоння. Одна з учасниць дослідження, школярка 9 років, пояснює в такий спосіб, чому при тому, що всі мешканці України *повинні* говорити українською мовою, вона і жителі Харкова говорять російською мовою: «Харків розташований поруч з Росією. З Росії приїжджають у Харків росіяни, і вони не знають української мови, вони говорять російською мовою. Отже, українці від них «заразилися».

Результати дослідження, проведеного в 2002 р. серед різних етнічних груп, показують, що ідентифікаційні практики жителів м. Харкова представлені в такий спосіб.

Ідентифікації за критеріями:

Громадянин України +0,47

«Радянська людина -0,33

Представник етнічної групи +0,57

Представник території проживання +0,7

«Європеець» -0,29

Громадянин світу -0,25

Тобто серед всіх ідентифікацій домінують саме регіональні та етнічні, а загальнонаціональна ідентичність посідає третю позицію. Транснаціональні ідентичності («європеець» і «громадянин світу») представлені досить слабо; у більшій мірі за даними критеріями ідентифікують себе представники молодших поколінь. Разом з тим, цікавим є аналіз змістовних “конструктів” транснаціональних ідентичностей. Наприклад, уявлення про «європейську ідентичність» мають наступні особливості:

Ця ідентичність - «віртуальна», тобто існує як «образ» чи «конструкт»;

Викривлена і має «споживчий» характер. Можливості порівняння з іншими країнами, що з'явилися в останній час, сформувавши, у першу чергу, лише один бік стереотипів про «європейську ідентичність» - європейські стандарти життя; такі цінності, як свобода, демократія (що властиво європейській ідентичності) займають одне з останніх місць у системі цінностей;

Має елементи довіри по горизонталі, але не по вертикалі;

Амбівалентна (містить компоненти як колективістської свідомості, так елементи індивідуалізації).

Транснаціональний характер українського суспільства, наявність в Україні двох стратегій формування загальнонаціональної ідентичності (за моделлю етнонації з включенням елементів мультикультуралізму європейського зразка) породжує різні підвалини консолідації, що є характерними для конкретних регіонів з різним етнічним складом і особливостями історичного розвитку.

Результати дослідження показали, що фактори консолідації розрізняються не стільки за етнічним фактором, скільки за регіональним. У Харкові вони представлені так: 1) національно-політичні (13,5%); 2) геополітичні, воєнно-стратегічні й економічні (10,3%); 3) соціокультурні (9,7%); 4) громадянські і регіонально-територіальні (9,6%); 5) етно-національні (9,3%) (див. дані таблиці 1).

Існуючі «конструкти» солідарності безпосереднім чином детермінують *внутрішні і зовнішні просторові «зв'язки»*. Дані таблиці 2 дають уявлення про зовнішні просторові фактори, які представлені у вигляді переваг щодо стратегічних партнерів.

Отже, на наш погляд, націєбудівництво в сучасній Україні варто розглядати як соціальне явище, що перебуває в стадії становлення, в якому присутні елементи формування етнонації й одночасно елементи громадянських ініціатив, що створюють передумови до розвитку громадянської нації (*civic nation*). Саме це пояснює і труднощі у формуванні цілості суспільної свідомості, і непослідовність урядових кроків у етно-національній політиці.

Оскільки немає об'єднавчої ідеї, то немає і «політики ідентичності». Функціональним імперативом, завдяки якому ці зміни можливі, є зрушення (зміна) колективного уявлення в суспільстві і його самосприйняття. Це зрушення пов'язане з пошуком об'єднавчої концепції.

Очевидно необхідним змінити напрямок вектора суспільного дискурсу: від ідеї пошуків відмінностей серед жителів України - до ідеї формування солідарності. «Регіоналізм» України ніхто не ставить під сумнів, його часто-густо розглядають як *перешкоду* на шляху інтеграції українського суспільства. Разом з тим, регіональні відмінності дають і позитивний потенціал, що виявляється в «транснаціональному» характері українського суспільства. Слабкість інституційного регулювання процесів націєбудівництва і формування соціальної солідарності соціетального рівня певною мірою пояснюються і тим, що в етно-національній політиці сучасної України не використовується *позитивний* потенціал регіональної специфіки, що виявляється в «транснаціональності» українського суспільства.

Таблиця 1. Фактори консолідації українського суспільства (вага факторного навантаження)

Національно-політичні (13,5%)	Геополітичні, військово-стратегічні й економічні (10,3%)	Соціо-культурні (9,7%)	Громадянські і регіонально-територіальні (9,6%)	Етно-національні (9,3%)
Консолідація навколо харизматичного лідера (0,858)	Вступ у НАТО (0,784)	Відродження соборності (0,718)	Зміцнення почуття при належності до країни (0,752)	Відродження етнічної чистоти нації (0,805)
Консолідація на основі нової національної ідеї (0,794)	Інтеграція в євроструктури (0,642)	Розвиток українських традицій (0,647)	Інтеграція з Росією (0,544)	Знання державної мови всіма громадянами України (0,757)
	Побудова нової економічної моделі (0,587)	Усвідомлення долі українського народу як народу-воїна (0,672)	Спільність долі з іншими слов'янськими народами (0,543)	

Таблиця 2. Уявлення про стратегічних партнерів (у %)

Орієнтації на співробітництво України з					
Росією, Білорусією, іншими країнами колишнього СРСР	Європейськими країнами	Країнами Балтії	Країнами Північної і Південної Америки	Країнами Азії й Африки	Україна сама подолає труднощі
44.9	30.6	6.6	0.6	0.3	15.2

Юрій ЗАДИРАКА,
 провідний соціолог Інституту соціології НАН України, директор
 Дослідницького центру "Імідж-контроль"

Поділ України на регіони у світлі останніх виборів до Верховної Ради

Прошу вибачити за, так би мовити, несанкціонований виступ. Я співробітник Інституту соціології, але виступити хочу ще й від дослідницького центру "Імідж - контроль".

Наш центр провів ряд досліджень, серед яких зокрема і за аномально великими вибірками – до 20 тис. чоловік. У чому специфіка такої вибірки? Вона дає можливість детально, і цілком певно робити висновки при проведенні загальнодержавного дослідження навіть про найменшу область. Тобто, 400 одиниць спостереження маємо навіть у Чернівецькій області. Відповідно, навіть

цю область можна повноцінно вивчати і описувати. Проведення таких досліджень дало нам змогу зробити певні цікаві висновки. Наші дослідження були присвячені передусім виборчим кампаніям. На основі одержаних результатів можемо зробити висновок, що насправді є не одна державна ідеологія, не дві, а так би мовити 3 цілих і дві десятих.

Зроблені нами висновки можна коротко викласти таким чином: в Україні існує чотири пояси, населення яких виразно по-різному формулює для себе ідеологію розвитку держави.

Перший пояс - це Галичина разом з іншими західними областями України. Історично це можна пояснити тим, що фактично Захід України - територія, яка прилучилася до складу Радянського Союзу протягом 1939 - 1945 років, а до того вона не мала з рештою України більш-менш визначених зв'язків. Відповідно і менталітет у населення семи західних областей нашої держави досить відмінний.

Другий пояс загалом збігається з територією історичної Гетьманщини. Тобто, це - власне Україна XI - ХУІ століть, територія з дуже давніми історичними традиціями.

Третій пояс, загалом збігається з такими географічно-етнографічними зонами як "Новоросія", "Нижнє Подніпров'я" та "Слобожанщина". Фактично це і є те саме порубіжжя: від Одеської до Харківської області (без Сумської). Історично ці території хоча і сформувалися як українські, проте за умов відсутності національної держави. Особливе місце з етно-історичної точки зору в Україні мають "Донбас" і "Крим". У чому специфіка цих двох регіонів? Найбільш загальний висновок може бути сформульований так: це регіони, населення яких якнайменше вважає себе громадянами суверенної України.

Що сталося з Кримом у сорокових роках ми всі нині добре знаємо. Фактично більшість місцевого населення було вивезено, а території заселено вихідцями з усього Радянського Союзу. Згодом Крим перетворився на відстійник для відставників радянської армії та військово-морського флоту. Отже, корінного населення з власними історичними традиціями там просто не існує, а якщо воно десь і збереглося, то у дуже незначній кількості.

Що ж стосується Донбасу, то там обійшлися без виселень. Навпаки в часи прискореної індустріалізації регіон знову ж таки заселяли вихідці з усього Радянського Союзу і, як відомо, далеко не завжди добровільно. За час, що минув від початку тридцятих, коли почалося заселення Донбасу, сформована за таких умов спільнота не набула і не могла набути традицій проживання саме в Україні. Відповідно населення цих двох регіонів фактично не вважає себе громадянами України. Можна без перебільшення сказати, що вони взагалі не вважають себе чиймись громадянами, бо умови за яких згадувані спільноти формувалися взагалі зникли разом із зникненням Радянського Союзу, а тому адаптація до нових реалій була для них вкрай болюча. Бажаючі можуть проаналізувати дані виборів по різних областях і прийдуть вони до таких самих висновків.

Досить успішно можемо проілюструвати поділ України на регіони за даними останнього соціологічного дослідження електоральних уподобань громадян стосовно майбутніх президентських виборів. Це дослідження було проведене у січні 2003 року центром "Імідж-контроль" (вибіркова сукупність

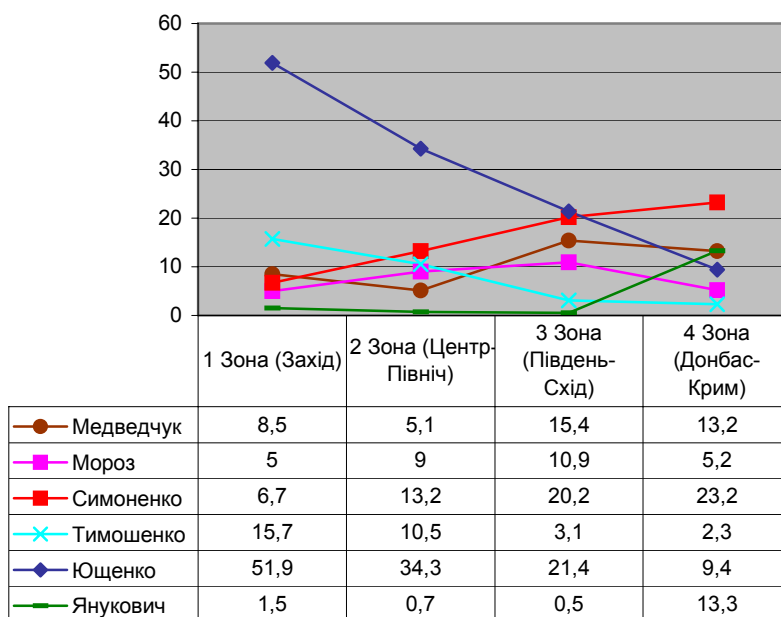
склала 5736 респондентів). Це наше дослідження ще раз довело правильність поділу України на 4 основні регіональні зони:

Захід (Галичина, Буковина, Волинь і Закарпаття),
 Центр-Північ – “Гетьманщина” (Наддніпрянина, Полісся, Поділля),
 Південь-Схід (Слобожанщина, Нижнє Подніпров’я, Новоросія),
 Донбас і АР Крим.

Головним критерієм політико адміністративного поділу стали рейтинги головних політичних сил держави і політиків, склад політичних сил і особистостей, які є у цих регіонах головними суперниками, а також вісями політичного протистояння.

Отже, перший пояс – Захід: найбільшу прихильність мають В.Ющенко та Ю.Тимошенко, причому в такому порядку як я сказав. Другий пояс – Північ-Центр: демонструє прихильність виборців до В.Ющенка, О.Мороза, до комуністів та Ю.Тимошенко. Третій пояс – Південь-Схід: найміцніші позиції мають комуністи та В.Ющенко. Четвертий пояс – “Донбас-Крим” демонструє яскраво виражену підтримку комуністів та місцевих кланів (В.Янукович).

Розподіл відповідей на запитання: “Якби вибори президента відбувалися завтра, за кого б з політиків ви проголосували?”, у % (по регіонах)*

* Захід – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська, Чернівецька області;

Центр-Північ (чи “Гетьманщина”) – Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Київська області та м. Київ;

Південь-Схід – Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області;

Донбас-Крим – Донецька, Луганська області та АР Крим.

Строго кажучи, Дніпропетровськ і область знаходяться у третій зоні. Проте, Саме місто Дніпропетровськ та Кривий Ріг голосують на загаль, як четверта зона. Чому? Причини ті ж самі: величезна кількість підприємств з важкою некваліфікованою і кваліфікованою працею спричинила заселення цих

міст робітниками з усього СРСР. Значною мірою це стосується і Харкова. Тому якщо проаналізувати результати дослідження Харкова і області, то досить чітко видно, що Харків і область по самоідентифікації мають дві досить відмінні позиції. Тобто, самоідентифікація харків'ян - це самоідентифікація мільйона чоловік, що з'їхалися на підприємства військово-промислового комплексу з різних причин в історично короткий термін, тому вони громадянами України до кінця вважатися не можуть. Інша справа область. Однак різниця між Харковом і, наприклад, Донецьком все-таки досить суттєва. Харків віддавна був інтелектуальним, адміністративним центром, і тому зумів цих переселенців хоча б частково переварити і адаптувати до свого культурного середовища. Донецьк до 20-го століття взагалі не мав жодних традицій, бо розбудовувався на інших засадах, і тому не досяг традицій українськості.

Стосовно поняття "Слобожанщина" хотів би висловити наступну гіпотезу. На даному історичному етапі це поняття виключно Харківське за походженням і сприйняттям. Я не певний, що у Валках чи Куп'янську хоч якось уявляють, що вони є жителями Слобожанщини, бо таке уявлення вимагає досить високого інтелектуального і освітнього рівня, який має інтелігенція, яка і знає, що криється за цим терміном, бо саме вона цей термін реанімувала. Можна також сказати, що це свого роду заперечення ідеології, що імпортується в регіон з першої зони - таким чином ставиться своєрідна запона: ось ви такі - ви галичани, а ось ми такі - ми слобожани і ви нам не указ. Дякую за увагу.